

Tuberkklarnir í Føroyum í 19. og 20. øld.

Eitt yvirlit.

Eftir H. D. Joensen.

Í heilsuverndarstarvinum hevur tað ikki lítlan týdning — umframt søguligan áhuga — av og á at líta aftur um bak og kanna eftir, um vit munnu vera á beinari leið, ella vit kanska eiga at leggja á annan bógv. Í hesi ritgerð skal verða roynt at geva eitt yvirlit yvir tuberkklasjúkuna her í Føroyum so langt aftur, sum vit við toluligari vissu kunnu lóma hesa sjúku, og upp til dagin í dag. Og skal samstundis eisini verða roynt at meta um gongdina, henda sjúka hevur havt, og at døma um, hvørt tað er av tilvild ella av mannaávum, at sjúkan nú er í stórari minkan her á landi.

A. Tíðin fram til 1879.

Nær tuberkklarnir — henda avgamla sjúkan, sum tykist at hava elt mannaættina heilt aftur úr steinöldini (*Gotfredsen* 1950) — eru komnir til Føroya er enn ógjørligt at meta nakað um. Tær elstu atkomandi bókmentirnar nevna, tað eg havi dugað at funnið, einki, sum kann vegleiða okkum. Til at greiða hetta vandamál — saman við nógvum øðrum fólkaheilsuni viðvíkjandi í farnum øldum — verða kann-

ingar av gomlum beinagrindum ivaleyst einasti gongdi vegurin. Men higartil er at kalla einki gjørt av tilikum starvi.¹⁾ Vit kundu hildið, at tær gomlu kirkjubøkurnar²⁾ kundu hjálpt okkum nakað væl á leið aftur í tíðina, men tíansverri er ikki so (sí kortini seinri). Framman undan 1785³⁾ er bert hendingaferð í hesum bókum viðmerkt, hvørjum fólk eru deyð av, men heldur ikki aftaná hetta ár hava prestarnir altíð sett deyðaatvoldina hjá, hóast tað nú seinast í 18. og fyrsta parti av 19. øld verður meira og meira vanligt at finna deyðaatvoldina hjásetta, og um miðjuna av 19. øld standa tær hjá mest sum øllum.

Hesar viðmerkingar, gjørdar av prestum — og ymist siggjast hesir at hava lagt sær nær — eftir frásagnum teirra avvarðandi kunnu sjálvandi ikki takast fyri tryggjar sjúkuavgerðir, men við varsemi má kortini vera okkum loyvt at miða okkum eftir teimum. Her finna vit nú heitini: tæring, lungetæring, tærende brystsýge, svindsot, lungesvindsot o. s. fr. umframt tað mest ivasama: brystsýge. Boeg (1902) heldur seg við vissu í kirkjubókunum hava funnið tuberkklar sum deyðaatvold longu seinast í 18. øld, og teir verða tættari í fyrri helmingi av 19. øld. Men hann skoytir uppí, at teirra millum eru ikki fáir tilburðir, har tað er sjónskt, at sjúkan er kominuttan í frá (t. v. s. hjá fólki ella við

1) Óhugsandi er heldur ikki, at gomul skjøl, tá tey einaferð gerast meiri tøk, kunnu stuðla okkum her.

2) Summar av hesum ganga hópin langt aftur í tíðina, aðrar tíverri bert eitt styttri tíðarskeið. Elsta er fyri Eysturoynna frá 1687 og síðani koma: Fyri Sandoyinna frá 1719, fyri Suðuroynna frá 1745, fyri Suðurstreymoyinna frá 1757, fyri Norðuroyggiar frá 1760, fyri Vágoynna frá 1797 og yngst er hon fyri Norðstreymoy frá 1816 (fyri hesar upplýsingar takki eg harra Páll J. Nolsøe, skjalavørði).

3) Í einum próstabrævi, dagf. h. 12. januar 1785, varð gjørt prestunum kunnugt, at eitt kanselliskriv, dagf. h. 11. september 1784, álegði teimum at viðmerkja í kirkjubókunum m. a.: «Hvussu mong, ið doyðu beinan vegin, tey vóru borin í heim, ella av hungurs-, vanlukku- ella sjúkuávim». »

fólki, sum hava verið burturstødd úr Føroyum ella beinsleiðis eru flutt til Føroya at búgva).

Manicus (1824), sum var lækni í Føroyum frá 1820–28, sigur, at «tærende Brystsygdomme her ere meget sjeldnere end i Lande hvor Venæsectionen mere kom af Moden», og har hann tosar um krím, sigur hann: «Maaske er det kun Sjeldenheden af den scrophuløse Cachexie, der gjør, at det dog ikke ofte kommer til Svindsot». Hann sigur eisini, at kúlut fólk eru ógvuliga sjáldsom at síggja, og hava tey tá fingið hetta mein av vanlukku ávum.¹⁾ Nøkur ár seinri skrivar hann í látinsku doktararitgerð síni (*Manicus* 1832), at «phthisis genuina» ógvuliga sjáldan, allarhelst ongatið, hevur verið funnin í Føroyum. Og millum tær sjúkur, sum ókendar eru her á landi, telur hann eitla sjúku (scrophulosis).

Her er kortini ymist, vit mugu hava í huga, áðrenn vit leggja minsta dentin á hesar gomlu keldur. Einans ein var læknin í oyggjunum tá á døgum, og umleið 6000 fólk spjadd út um alt landið. T. d. kundu ganga upp til 5 ár, at eingin lækni vitjaði Suðuroynna (*Panum* 1847 a). Fá vóru hjálpartól læknans²⁾, og heldur ikki søktu fólk vanligu lækna fyri hesa sjúku, sum tá og mong ár eftir hetta varð hildin at vera ættarbregði og tí helst ólekjandi. Ið hvussu er vóru tuberklarnir ikki meiri sjálksamir enn so í fyrru helvt av 19. öld, enn at 10 av teimum 292 sjúklingunum, sum í 1838–50 vóru til viðgerðar á landssjúkrahúsinum í

1) Ikki er heilt óhugsandi, at *Manicus* (1824) á bls. 33–34 nemur við smittuhitan — men sjálvandi er hetta heilt ógjørligt at gera av. — Eina aðra staðni sigur hann, at pleuritis rheumatica hoyrir uppí tær vanligu sjúkurnar, men sjálvsagt er eisini nú ógjørligt við vissu at døma um, hvørjar ákomur hetta heitið kann hava dult tá á døgum.

2) Heimsgitni franski læknin *Laennec* (1781–1826) hevði júst tá fyrri stuttum funnið upp lurtið (stetoskopið) í 1819, og um somu tíð komu grundleggjandi ritgerðir hansara um lungnatuberklarnar, phthisis pulmonum. Í Danmark tykist hetta at lurta á fólki ikki at hava verið lærugrein hjá læknanæmingunum áður enn í 1843 (*Gotfredsen* 1950, bls. 269).

Havn høvdu lungnatuberklar og 18 høvdu tuberklar í beina-grindini (*Heerup* 1924). Í 1843 verður í heilsulagslýsingunum talað um «ta í Føroyum innlendu phthisuna». Og úr kirkjubókunum kundi Boeg (1902) beinleiðis ávísar, hvussu tuberklarsjúkan sum ein innanhýsis farsótt gekk aftur í sama húsi, og nevnrir hann dømi um hetta frá fyrru helvt av 19. øld úr Húsavík 1818–23, í Skálabotni 1836–47 og á Toftum 1839–50.

Í síni millum heilsufrøðingar heimsgitnu ritgerð um mesalingarnar í Føroyum sigur *Panum* (1847 a), at áhaldandi slím á lungunum ivaleyst man vera ein tann vanligasta sjúkan í Føroyum, og at henda sjúkan ofta heldur á so leingi, at sjúklingarnir av henni tærast burtur¹⁾, og eftir tí hann hevur uppspurt, er henda sjúkan ein tann vanligasta, kanska hin mest vanliga deyðaatvoldin hjá gomlum fólki í Føroyum. Eitlasjúkan í ymsu framkomum hennara sigur hann vera at finna í Føroyum, og teir við hesa sjúku nær skyldu tuberklarnir eru heldur ikki heilt ókendir, men báðar eru hesar sjúkurnar ið hvussu er toluliga sjálðsamar, tá borið verður saman við onnur lond. Um tuberklarnar sjálvar heldur hann hetta, av tí at hann, hóast hann lurtaði á fleiri hundrað sjúklingum, bert fann 2, har hann við vissu tordi at gera av, at teir høvdu lungnatuberklar. Men aftur ímóti sá hann nógvar sjúklingar, sum tærdust burtur av áhaldandi slími á lungunum, og hann leggur eina við, at skiljast má millum hesar seinri og so teir rættuligu tuberklarnar. — Her noyðast vit at geva Boeg (1902) allan rættin, tá hann finnist at slíkum skilnaði millum «lungnatæring» og lungnatuberklar tá á døgum og heldur einki vera at ivast í, at *Panum* (1847 a) hevur lopið um nógvar rættuligar tuberklartilburðar. Vit mugu her leggja aftrat, at tilíkur skilnaður var ikki bert hættisligur, men tá á døgum — 35 ár áðrenn tubbusteyrin var funnin — var heilt ógjørligt at seta tilíkt mark. Eisini er vert at hava í huga, at *Panum*

¹⁾ Hann nýtir her tað millum læknar serliga fyrr á døgum vanliga nýtta orðið: «under hektiske symptomer».

(1847 a) sjálvur sigur seg at hava funnið í Føroyum fleiri «rheumatiske hydarthri», sum *seinri eru vorðin til tumores albi*. Hesir seinastu, sum vit síðan vita eru tuberkklamein, eru jú millum fólk vanligar so nógvar ferðir sjáldsamari enn lungnatuberkklarnir.

Manicus (1847), sum var staddur í Suðuroy um somu tíð og í somu ørindum, sum *Panum* hevði í hinum oyggj-
unum, sigur eisini, at eitlasjúka og lungnatuberkklar eru sjáldsamar sjúkur í Føroyum — so óvanligar, at tað bein-
leiðis av elstu læknum hevur verið avnoktað, at hesar sjúkur vóru her at finna. Men eins og hann heldur seg hava sæð fleiri børn við eitlasjúku, heldur hann seg eisini við vissu eftir sjúkuueyðkennunum og kanninginum av sjúklingunum at døma hava funnið tuberkklar hjá 3 yngri fólki. Kortini doyði av sjúklingum, sum hann hevði vitjað í Suðuroy, eingin av lungnatuberkklum.

Lund (1884), sum var lækni í Suðuroy 1873–79, nevnr, at millum 191 deyð í hesum árum, vóru einans tey 3 deyð av lungnatuberkklum og 1 av tuberkklum í heila- og mønu-
serki. Eitlasjúka var ógvuliga sjáldsom, hann fann bert 25 linar tilburðir. Tilsamans hesi ár tykist hann at hava funnið 7 sjúk av lungnatuberkklum¹⁾, og sigur hann tí eisini, at henda sjúka er sjáldsom. Kortini nevnr hann í sama viðfangi vatn á lungunum uppi tær vanligastu sjúkurnar, hóast hann av teimum hesi ár ikki sæst at hava rakað við fleiri enn 8. Hann fann 6, sum spýttu blóð, men skilar til, at tuberkklar høvdu tey ikki. Tvørtur ímóti *Panum* (1847 a) sigur hann eisini, at áhaldandi slím á lungunum einans er at finna hjá einstøkum og tá heilt gomlum fólki. Men hóast hesi ivamál er í ritgerð *Lunds* (1884) nakað, sum

¹⁾ Við røttum finnist *Berg* (1889) harðliga at tí flekta framburði í hesi bók. Sjálvur metir *Berg*, at í Suðuroy um hetta mundið má ætlast árliga at hava verið 5 sjúk og 4 deyð av lungnatuberkklum uppi hvørjar 10.000 íbúgvar, og telur hann tí bæði hesa sjúkuna og eitlasjúkuna uppi tær í Føroyum sjáldsomu.

sjónskt bendir á, at tuberklar hava verið vanligari, enn hann sjálvur helt, tí, og hesum er vert at geva gætur, millum sjúklingar hansara eru at finna ið hvussu er 6 við tuberklum í beinagrindini ella í liðamótunum. Mismunurin er her ovstórur millum hetta tal og so teir 7, hann samstundis fann við lungnatuberklum. Ongar grundir tykjust at vera fyri at halda, at lutfallið millum lungnatuberklar og tuberklar aðrastaðni í kroppinum (í heila og mønuserki, beinagrindini, liðamótunum og øðrum likamslutum) tá á døgum hevur verið stórt øðrvísi enn nú. Boeg (1902) fann ið hvussu er í sínum tilfari 1 sjúkling við tuberklum í øðrum likamslutum uttan í lungunum fyri hvørjar 5, sum høvdu lungnatuberklar.¹⁾ Hann hevur tí ivaleyst eisini her allan rættin, tá hann finnist at tølum *Lunds* viðvíkjandi lungnatuberklum, og tá hann vísir á sama mismun, har landkirurgurin í heilsulagslýsingini í 1853 sigur seg hetta ár einans at hava rakað við 2 sjúk av lungnatuberklum, meðan sama ár bert á gamla landssjúkrahúsinum í Havn lógu 2 sjúk við tuberklum í rivunum, 1 við tuberklum í øklaliðinum, 1 við tuberklum í lærlegginum umframt 1 við tuberklafistli í baktarminum. Eisini minnir hann í hesum viðfangi á *Panum* (1847 a), ið — sum nevnt — segði seg at hava sæð fleiri fólk við tumor albus, sum samanborið við lungnatuberklar er heldur sjáldsamt fyrirbrigdi av tuberklum.

Nakað trygt um at halda geva hesar eldru bókmentir okkum tí ikki reiðuliga. Til tess eru tær í hesum føri ikki nóg vandnar, og vit — nú á døgum — kenna okkum ikki heilt sannførd um, at tað, teir hava skírt tuberklar, og tað, teir so eina leggja við ikki er tuberklar, altíð er farið í beinan ból. Kanningarháttir teirra og líkindi yvirhøvur til at gera

1) Her má kortini viðmerkjast, at út við $\frac{2}{5}$ av tilburðunum vóru tuberklar í eitlunum, tó einans uppí tald stór eitlatyssi ella eisini eitlatsvullar, sum vóru leingi um at grøðast. «Eitlatuberklar» tá á døgum hava valla altíð verið ein trygg sjúkuavgerð.

av sjúkurnar vóru als ikki tryggar — teir høvdu einans ber eygu og oyru á at líta, og svikaligt halda vit hetta vera í dag.

Ikki er tað nógv, sum aðrastaðni kann beina okkum á leið. Sera lítið er í teimum kunngjördu heilsulagslýsingum greitt frá tuberklunum. Í 1849 finna vit, at av teimum 95, sum hetta árið doyðu í Føroyum, sigast tey 16 at vera deyð av «tæringi». Í 1862 er nevnt, at 2 doyðu av phthisis, og hvørt árið 1863 og 1864 tykist heilsulagslýsingin siga frá, at 1 doyði av hesi sjúku. Í 1872 stendur, at lungnatuberklarnir, sum higartil hava verið at kalla ókendir, nú vanliga eru at finna og vinda uppá seg ár undan ári. Í 1873, at eitlasjúkan verður vanligari, og hetta ár sigur landkirurgurin seg at hava havt 12 tilburðir undir hond.

Men enn í 1882 skrivar *Madsen Hoff*, at eitlasjúka er í Føroyum einans kend í linum stigum, og at lungnatuberklar, hóast teir nú eru meiri vanligir enn eini 20–30 ár framman undan, alls ikki er nøkur vanlig deyðaatvold.

Meira og meira fáa vit varhugan av, at tuberklarnir hesa tíðina, vit nú higartil hava kannað, hóast tað, sum læknarnir tá á døgum hava hildið, hava havt fótin væl fastari í oyggjunum. Mikilsvert hevði tað ti verið, áttu vit eina rannsókn, sum við tølum og við atfinningarsemi royndi at lýsa viðurskiptini hetta tíðarskeið, áðrenn reiðulig sjúkdóms- og deyðatøl hava verið kunngjörd. Og — lukkutið fyri okkum — eiga vit her ta stak vandnu rannsóknina eftir *Rasmussen* (1931 a).

Í fyrsta umfari hevur hann lagt viðmerkingarnar í kirkjubókunum í Eiðis læknadømi til grundar, og við hesum tilfari hevur hann so sera gjølla spurt seg fyri í øllum bygdum og annars allar staðir, har upplýsingar um tey deyðu, ætt og bygðafólk teirra kundu fáast. Ongantið hevur hann lítið á hesar viðmerkingar, uttan so at hann á annan hátt hevur kunnað savnað sær so tryggar upplýsingar um tey deyðu, at hann kendi seg ivaleysan í sjúkuavgerðini. Vit skulu ikki fara út í æsir við hesum dygdargóðu rann-

sóknum, men einans vísa til 1. talvu, sum er gjørd burtur úr tølum og talvum *Rasmussens*. Longri aftur í tíðina, kanníngarnar ganga, ótryggari gerast sjálvandi úrslitini, men kortini hevur tað eydnast honum í Eiðis læknadømi at fáa uppspurd fleiri vís andlát av tuberklum heilt aftur til 1816. Fyri tíðarskeiðið 1816–43 bar einans til at kanna Eiðis og Funnings sóknir og ikki bar til at fáa til vegar upplýsingar um annað uttan lungnatuberkclar hetta tíðarskeið. 144 vóru deyð, hjá 83 høvdu prestarnir viðmerkíngar, og hjá 14 av hesum má deyðaatvoldin við vissu haldast at hava verið tuberkclar. Væl betri gekkst at fáa upplýsingar fyri tíðarskeiðið 1844–78, men kortini heldur hann, at eingin ivi kann vera í, at fleiri andlát av lungnatuberkklum, sum verið hava, ikki eru funnin, og uppaftur fleiri við tuberkklum í øðrum líkamslutum eru burturkámað og gloymd. T. d. heldur *Rasmussen* (1931 a), at bert fyri tuberkclar í heila- og mænuserki man vera neyðugt at leggja 10 % aftrat teimum deyðu, skulu tølíni koma á leið, og umframt hesi koma so andlát, sum vit einki víta um, av tuberkklum uppaftur í øðrum líkamslutum.

Hvussu verið hevur aðra staðni í oyggjunum, duga vit einki at síga um við vissu. Í kirkjubókunum finna vit har eins og í norðastu pørtunum av Streymoynni og Eystur-oynni viðmerkingar, sum benda á tuberkclar, men nú á døgum má tað haldast at vera vónleyst at fara undir eina kanning av sama slag sum ta, *Rasmussen*, lækni, gjørdi. Hann hevði nógvar trupulleikar, og síðan er liðin fjórðungsöld. Tey, sum mest mundu víta, eru farin undir grønu torvu. Fólk nú á døgum hava onnur áhugamál, søgumínnið er farið at kámost í stórum. Kortini tykist tað lógið, at tuberkklasjúkan í hesum landsparti skal hava verið stórt vanligari enn í øðrum bygdaløgum, hóast undantøk, sum vit víta um, og sum seinri verða nevnd, sjálvandi hava verið. *Tuberklarnir hava longu tíðliga í 19. øld verið ein innlend sjúka*. — Men vit skulu venda aftur til hesar spurníngar, tá alt tilfar okkara upp til henda dag, er lýst.

1. talva. Manndeyðin av tuberkklum uppá 10.000 íbúgvar í Eiðis læknaðemi hvørt ár 1816–1929 (frá 1816–43 einans í Eiðis og Funnings sóknum). Talvan gjørd eftir Rasmussen (1931 a).

Deaths from all forms of tuberculosis per year per 10.000 population in Eiðis medical district during the years 1816–1929, according to Rasmussen (1931 a).

Ar Year	Lungnatuberkklar Pulmonary tuberculosis		Tuberkklar í øllum líkamspørtum All forms of tuberculosis	
	Tryggir tilburðir Undoubted cases	Tryggir og ótryggir tilburðir Undoubted and doubtful cases	Tryggir tilburðir Undoubted cases	Tryggir og ótryggir tilburðir Undoubted and doubtful cases
Eiðis og Funnings sókni	1816-1831	12,4		
	1832-1843	13,6		
Eiðis læknaðemi	1844-1878	10,3	10,5	14,1
	1879-1898	15,7	17,0	19,3
	1899-26.6 1920	13,5	16,5	18,5
	27.6.1920 – 1929	7,3	8,3	8,3

B. Tíðin 1879–1955.

1. Deyðaváttanir.

Áður er nevnt, at prestarnir síðani 1785 í kirkjubøkurnar áttu at viðmerkja, hvørjum fólk doyðu av. Men har komu at ganga út við 100 ár aftrat, áðrenn tað varð lógarfest, at einki lík mátti verða jarðað, áðrenn tað var skoðað og deydaváttan skrivað. Í lóg um líkskoðan í Føroyum, dagfest h. 29. marts 1878, og síðan í kunngerð frá h. 24. september 1878 frá løgmláráðnum, í reglugerð, dagfest h. 31. oktober 1878 frá kirkju- og skúlamálaráðnum til presta og kirkjuverja, umframt í reglugerðini frá løgmláráðnum, dag-

fest h. 31. oktober 1878, til landkirurgin og distriktslækna-
arnar í Føroyum vórðu hesi viðurskifti lögð í rættlag við
gildi frá 1. januar 1879, og frá hesum degi hava vit tí
deyðaváttanir, har deyðaatvoldin er skrivað (ella átti at
vera skrivað) á av honum ella av teimum, sum líkið hava
skoðað. Hesar deyðaváttanir verða so av kirkjuverjum
handaðar prestunum, sum so aftur senda tær til embætis-
læknan í fylkinum, og eigur hesin seinasti tá, meðan hann
handfer hetta tilfarið, á allar líkskoðaraváttaninar at skriva
tær røttu deyðaatvoldirnar, tí líkskoðararnir sjálvir kunnu
ikki altíð vera førir fyri hesum. Skal embætislæknin kunna
gera hetta, er sjálvandi neyðugt, at hann kennir hin deyða
og veit, hvør sjúka ella annað mein var honum at bana.
Annars noyðist hann at fregnast eftir hesi atvold. Men tað
tykist, sum vit skulu fáa at siggja, at hava gingist heldur
striltið at fáa tær beinu deyðaatvoldirnar festar á deyða-
váttnina, og eru atvoldirnar til hetta, sum seinri frá skal
verða sagt, fleiri.

2. Fráboðan um tuberklasjúk.

Umframst deyðaváttaninar hevur verið roynt at fáa upp-
lýsingar til vegar um tey tuberklasjúku, sum vóru á lívi,
so gjøllari kanningar kundu fara fram. Tøl hesum viðvíkj-
andi eiga vit ikki fyrr enn í 1899.

Lóg nr. 54 av 26. marts 1898, sum er eitt uppiskoyti til
lóg nr. 78 av 30. marts 1895 viðvíkjandi atgerðum móti
smittsomum sjúkum, sigur, at andlát av lungnatuberklum
skulu verða fráboðað embætislæknanum av lækna ella lík-
skoðarum, hevur ikki embætislæknin sjálvur havt tann deyða
undir hond. Og samstundis fáa læknar skyldu at boða
embætislæknanum frá øllum tilburðum av lungnatuberklum,
teir fáa til viðgerðar. Í skrivi frá løgmlaráðnum til heilsu-
stjórnina, dagfest h. 7. september 1898, verður henda skipan
sett í verk, og skal embætislæknin senda hesar fráboðanir
til heilsustjórnina (táverandi sundhedskollegium). — Elsta

danska tuberkklalógin frá 11. mai 1897 hevði lagt somu skyldur á lækna í Danmørk, men lógin var í so máta hildin at vera eitt mistak, og varð tí longu 3 ár seinri og í samband við farsóttalógina av 31. marts 1900 — henda lóg kom ikki í gildi fyri Føroyar — h. 15. mai 1900 frá heilsustjórnini til allar lækna Danmarkar sent rundskriv, ið segði frá, at skyldan at boða frá lungnatuberkklum nú skuldi detta burtur. Men í Føroyum er henda skylda ongar tíð avtikin. Hin 15. mai 1903 verður áðurnevnda lóg fyri Føroyar frá 1898 longd til 1. apríl 1904, og 29. marts í hesum ári verður lóg nr. 40 viðvíkjandi atgerðum móti smittsomum sjúkum sett í gildi her á landi, og tekur hon upp aftur skylduna at boða frá deyðum av lungnatuberkklum, men sigur einki um fráboðan av livandi við lungnatuberkklum. Somu reglur um tey deyðu eru at finna í lóg nr. 260 av 16. december 1910, men tá var onnur lóggáva viðvíkjandi tuberkklum longu komin í 1905. Fráboðanarskylda læknanna viðvíkjandi teimum livandi sjúku man í Føroyum hava verið óbroytt í gildi frá 1899. Ið hvussu er verða í heilsulagslýsingunum hesi árin — eitt nú fyri 1904, bls. 249 — av og á hesar fráboðanir á oyðubløðum nevndar. Hví skyldan í Danmørk varð avtikin, verður seinri nevnt.

Við fyriskipan av 1. december 1905 verður lóg nr. 69 av 14. apríl 1905 viðvíkjandi atgerðum móti tuberkklum sett í gildi fyri Føroyar, og í hesi lóg koma nú tær reglur, at allir tilburðir av tuberkklum í lungum og barkakýli eins og øll andlát av somu sjúku í somu likamslutum skulu verða fráboðaðir embætislæknanum. Fyriskipan av 6. december 1912, sum setur í gildi í Føroyum lóg nr. 55 av 1. apríl 1912, hevur somu reglur, kortini er orðalagið har viðvíkjandi andlátunum: «Tá eitt fólk doyir av tuberkklum» — ikki einans av lungnatuberkklum — fevnir sostatt um fleiri sjúk enn áður. Loksins setur fyriskipan nr. 185 av 1. apríl 1921 lóg nr. 145 av 12. marts 1918 í gildi í Føroyum, og í hesi lóg stendur so tann avmarking av fráboðanunum, sum hevur verið í gildi óbroytt higar til dags: skylda læknanna at

boða frá øllum tilburðum, teir fáa undir hond, av tubeklum í lungum og barkakýli, og skylda lækna og líkskoðara at boða frá øllum andlátum hjá fólki, sum hava tuberkklar.

Ivingarsamt tykist tað kortini at vera, hvussu hesar fráboðanir hava roynst. Frá heilsustjórnini havi eg fingið upplýst¹⁾, at teir upp til 1928 ongatið fingið fráboðanir sendandi, men fyri teir nýggju tilburðirnar av tuberkklum einans høvdu sjúkralistarnar við teirra ivaleyst óálítandi tølum (sí seinri) at miða seg eftir, tá tølini skuldu gerast upp. Føroyskir tuberkklasjúklingar vóru tí ongatið enn komnir uppí tað ógvuliga gjølla umfarna persónskortsavnið, sum heilsustjórnin tá hevði stríðst við at fáa skapað fyri Danmørk í eini tjúgu ár. Hetta er vert at hava í huga, tá vit seinri skulu meta um, hvussu álítandi tøl okkarn eru øll hesi fyrstu árin. Í rundskrivi dagfest h. 23. mai 1931 frá heilsustjórnini til embætislæknarnar í Føroyum varð álagt hesum at senda allar upprunaligar fráboðanir inn til heilsustjórnina, og eydnaðist tað at fáa til vegar alt tilfar frá 1929 og úteftir. — Seinasta broytingin í mannagongdini er tann, at fyri Danmørk var í rundskrivi frá heilsustjórnini, dagfest h. 19. december 1950, gjørt av, at frá 1. januar 1951 skuldu allar fráboðanir — bæði fyri nýggjar tilburðir og fyri deyð við tuberkklum — frá læknum beinanvegin sendast inn til tuberklastøðina í avvarðandi landsparti. Av tí at tað hevur stóran týdning, at hesar fráboðanir fyrst verða handfarnar av teirri miðstøð, sum hevur undir sær øll aðaltøk móti tuberkklum, hava vit eisini her í Føroyum nýtt hesa skipan síðani.

3. Tuberkklatalið í Føroyum 1879–1955.

Í 2. talvu er sett upp eitt yvirlit yvir tølini fyri nýggjar tilburðir og fyri deyð av tuberkklum í øllum líkamslutum

¹⁾ Fyri samráðingum hesum spurningum viðvíkjandi takki eg stóránum fyri sundhedsstyrelsens medicinalstatistiske afdeling, frgv. *Mariu Lindhardt*.

so langt aftur í tíðina, sum hetta er gjørligt (samanb. tað, sum sagt er omanfyri). Tølini eru tikin úr heilsulagslýsingunum fyri tey ymisku árinum, men eru frá 1931 gjølla samanborin við yvirlit, sum er í varðveitslu landslæknans (hetta savn er seinri í hesi grein stytt til Lls.) og fyri tølini síðani 1937 umframt við hetta eisini gjølla samanborin við og rættað samsvarandi persónskortsavni tuberklayvirlæknans (seinri í hesi grein stytt til Tbls.)¹⁾. — Í viðmerkingunum undir sjálvari talvuni er annars sagt frá uppruna talanna, hvaðan tey í hvørjum einstøkum føri eru tikin, tá tey ikki beinleiðis eru úr sjálvum heilsulagslýsingunum, og nær og hvi tey eru rættað — hóast tað beinan vegin má verða viðgingið, at flestu rættingarnar fyri tey eldru tølini meiri eru gjørd sum eitt eiti og lítið broyta frá teimum tølum, sum higartil hava verið alment nýtt.

Tá 2. talva sigur seg at bera fram allar tilburðir av tuberkulum í øllum líkamslutum, má verða viðmerkt, at lógin einans krevur tuberkular í lungum og barkakýli fráboðaðar. Fyri okkum í Føroyum — her eingir neytatuberkular (sí seinri) eru — hevur hendan avmarking kortini lítið at týða, av tí at øll smitta at kalla má hugsast í fyrsta umfari at hava fest seg í lunguni. Serliga tey seinastu árinum — ið hvussu er frá umleið 1930 — eru her á landi í royndum øll tuberkulasjúkueyðkenni fráboðað, eitt nú smittuhiti og knútarósir. Hetta má hann, ið bera vil føroysk tøl tey seinastu 25 árinum saman við tøl úr øðrum londum, hava í huga, tí ikki er tað hugsandi, tað vit vita, at menn aðra staðni hava gingið so nær ella hava havt høvi til at gingið so nær í fráboðanunum. Tilburðir t. d. av smittuhita verða undir størri viðurskiftum lættliga at hvørva í fjøldini, verða hildnir at verða meiri áhaldandi tilburðir av beinkrími ella ókendari hitasjúku. Farsóttareyðkennið hjá tuberkulum og smittuberin koma bert hendinga ferð í ljósmála í størri

¹⁾ Fyri góða hjálp við hesum samanberingum, fyri lán av tuberkulatali tuberklastaðarinnar og annars fyri samráðingar um ymisk ivamál takki eg V. Magnussen, yvirlækna.

samfelagi, har læknarnir ikki, eins og her í Føroyum nú í mong ár, altíð hava havt hesi tey fyrstu tuberklaeyðkennini í huga og leitað eftir uppruna teirra. — Um tuberklaandlátini er einans at viðmerkja, at hesi tøl fevna ikki bert um tey, sum doyggja beinleiðis av tuberklum, men eisini um tey, sum hava tuberklar, tá tey doyggja, hóast deyðatvoldin kann vera onnur tilkomín sjúka ella annað meinuttan í frá.

Tá sagt verður: tuberklar í øllum likamslutum, má hetta tiverri eisini takast við fyrivarni. Hann, ið vil gera sær tann ómak at bera tøluni í talvuni saman við keldurnar, vil finna, at fyri nýsjúk frá t. d. umleið 1926—1935 eru hetta somu tøl, sum heilsulagslýsingarnar hava fyri tuberklar einans í likamslutunum lungur og barkakýli. Her er bert at siga, at vit vita summi ár ikki um onnur tøl — ivaleyst áttu tey, vórðu allir likamslutir taldir uppí, at hava verið nakað hægri, men ógjørligt er nú at koma aftur um aftur, hóast allar mær atkomandi keldur hava verið troyttar.

Meðaltalið um árið av nýsjúkum og deyðum er roknað út fyri hvønn 5-ára ból. Fólktalið er tikið úr teimum almennu lýsingunum hesum viðvíkjandi (sí bókmentalistan).

Vit eiga sostatt — hóast brek, sum nú eru um at røða — tøl fyri tuberkladeyðan í Føroyum aftur til 1879, men fyri nýggjar tilburðir av tuberklum einans aftur til 1899. Men at nýta hesi tøl, sum stava frá so mongum ymiskum hondum gjøgnum nærum trýggjar fjórðungsöldir uttan nakað fyrivarni, hevði kortini verið meiri enn hættisligt, og hevði — hetta verður skilligt sum frá líður — ført okkum til heilt rong úrslit. Tí verður nú neyðugt gjølla at meta um, hvussu álítandi hesi tøl kunnu ætlast at vera. Og til hesa meting fara vit nú at royna ymist, sum stendur í boðið.

4. Atfinningar til hitt higartil nýtta føroyska tuberklatalið.

Tað er ikki uttanhandi fyrst at bera fram tað, sum læknarnir sjálvir tá á døgum hildu um tey tøl, teir festu á blað.

2. talva. Yvirlit yvir tuberkul í øllum líkamslutum, nýsjúk og deyð, 1879–1955 í Føroyum. (New cases and deaths from all forms of tuberculosis in the Faroe Islands during the years 1879–1955).

Ár Year	Meðal fólkatál í hvørjum 5-ára skeiði Average population in the 5-years periods	Nýfráboðað tuberkulasjúk New cases from all forms of tuberculosis		Deyð av tuberkul Deaths from all forms of tuberculosis	
		Tilsamans Total	í meðal um árið uppi 10.000 íbúgvar Average number per year per 10.000 population	Tilsamans Total	í meðal um árið uppi 10.000 íbúgvar Average number per year per 10.000 population
1879				12	
1880				17	
1881	11.700			14	12,5
1882				13	
1883				12	
1884				13	
1885				21	
1886	12.500			16	15,5
1887				22	
1888				25	
1889				16	
1890				18	
1891	13.500			16	12,0
1892				12	
1893				20	
1894				15	
1895				18	

(Framhald av 2. talvu á bls. 24, 25 og 26).

Víðmerkingar til 2. talvu:

Fyri árið 1890 eru kunngjörd 17 andlát millum tuberkulasjúk umframt 1, har deyðaváttan líkskoðaranna einki árit hevur frá læknað. Men Boeg (1902) veit hetta ár um 18, sum eru deyð einans av lungnatuberkul, og er tí hetta seinra tal nýtt.

Fyri 1893 eru kunngjörd 18 andlát umframt 1 við líkskoðaraváttan uttan læknaárit. Boeg (1902) veit um 20 einans av lungnatuberkul, og er tí hetta talið nýtt.

1896	14.600	23		32	17,8
1897				31	
1898				20	
1899				29	
1900				18	
1901	15.600	14	21,0	26	18,6
1902		21		34	
1903		18		24	
1904		47		24	
1905		64		37	
1906	16.900	27	30,9	31	14,8
1907		65		20	
1908		55		33	
1909		82		22	
1910		32		19	
1911	18.400	41	29,3	23	12,6
1912		65		15	
1913		54		28	
1914		48		27	
1915		62		23	
1916	20.000	64	17,7	29	11,7
1917		31		25	
1918		21		19	
1919		19		20	
1920		42		24	
1921	21.900	43	20,9	34	15,8
1922		38		33	
1923		54		36	
1924		57		40	
1925		37		30	

Fyri øll árin 1896, 1897, 1906, 1907 og 1913 er umframt hvørt ár sagt frá 1 andláti við líkskoðaraváttanuttan læknaárit. Hesi eru ikki tald við.

Í 1901 eru fráboðað 14 sjúk av lungnatuberkklum. Úr Suðuroy eru hetta ár boðað frá 7 tilburðum av lungnahindubruna, men er í hesum førum einki viðmerkt um tuberkklar. Tá hesi 7 heldur ikki eru tald upp í okkara talvu, er atvoldin tann, at tey væl kunnu hugsast at vera onnur sjúka, smb. heilsulagslýsingina fyri 1905, bls. 258, har nevnt verður um smáar farsóttir av pleuritis sicca bæði í Suðuroy og í Sandoy fyrsta partin av árinum (sting undir síðuni, hita, men einki vatn).

1926		47		29	
1927		57		21	
1928	23.500	67	31,1	25	12,6
1929		79		26	
1930		115		47	
1931		110		32	
1932		86		23	
1933	24.900	81	36,7	19	10,3
1934		89		27	
1935		91		27	
1936		59		21	
1937		73		19	
1938	26.600	96	29,0	33	9,2
1939		69		21	
1940		89		28	
1941		100		20	
1942		72		29	
1943	28.300	79	27,6	20	7,7
1944		102		20	
1945		38		19	

Fyri 1921 eru kunngjörd 34 andlát, men í textinum á heilsulagslýsingini stendur 39. Ymist bendir á, at 39 er skeivt skrivað ella beinleiðis prentvilla, og er tí fyrra talið 34 nýtt.

Fyri 1929 stóð upprunaliga í heilsulagslýsingini 57 nýggjir tilburðir av tuberklum, men hetta er í komandi lýsingum rættað til tað beinara 79 (tuberklastøðin var tá farin undir at royna at fáa meiri skil á fráboðanunum, og áðurnevnda persónskortsavn fyri Føroyar byrjar júst frá hesum ári).

1934 eru kunngjörd 26 andlát, men yvirlit landslæknans (Lls.) fyri hetta ár vísir 27 andlát, har tuberkklar eru væl tilskilaðir. Tí er hetta seinra talið nýtt.

1937 eru kunngjörd 17 andlát, men yvirlit tuberklayvirlæknans (Tbbs.) hevur 19, og er hetta nýtt. — Sama ár eru kunngjördir 69 nýggjir tilburðir við tuberklum, men Tbbs. hevur 73, sum tí er nýtt.

1939 eru kunngjördir 62 nýggjir tilburðir, men eigur hetta tal, smb. Tbbs. og Lls. at vera 69, sum er nýtt.

1940 eru kunngjörd 29 andlát, men av tí at 1 av hesum var Onglendingur, sum doyði í Føroyum og tí ikki eigur at verða taldur uppí tuberkklatalið hjá okkum, er nýtt talið 28. — Sama ár eru kunngjördir 88 nýggjir tilburðir, men eigur talið smb. Tbbs. og Lls. at vera 89, sum er nýtt.

1946		79		34	
1947		43		18	
1948	30.300	46	16,7	13	6,1
1949		45		14	
1950		40		13	
1951		32		10	
1952		26		7	
1953	32.600	23	7,4	11	2,3
1954		18		7	
1955		22		2	

Árini 1941–43 eru kunngjörd 60, 55 og 41 nýggir tilburðir, men eiga hesi tøl smb. Tbls. og Lls. at vera ávikavist 100, 72 og 79, og eru tí hesu beinari tøl nýtt.

Árini 1947–49 eru kunngjörd 15, 11 og 12 andlát, men eiga tey beinu tøluni, sum nýtt eru, smb. Tbls. og Lls. at vera 18, 13 og 14.

Vilja vit tí fyrst bera fram úr heilsulagslýsingunum tað, teir sjálvir siga.

Í 1899 sigur fylkislæknin í Vestmanna, at fólk fara ikki eftir lækna, fyrr enn heilt illa stendur til. Í 1901 stendur at 3 av teimum 4 fráboðaðu tuberklatilburðunum úr Vestmanna eru fráboðaðir fyrr, og av teimum 10, sum eru fráboðaðir úr Tórshavnar fylki, eru fleiri eisini fráboðaðir úr øðrum fylkjum, av tí at sjúklingarnir reika frá einum lækna til annan, tá teir ikki halda seg fáa heilsuna nóg skjótt aftur. Í 1902 heldur hann, ið tá skrivar, at nógvir verða fráboðaðir fleiri ferðir upp í saman. Hann uggar seg við, at tað eru ikki nýggir tilburðir, og talið tí ivaleyst ov høgt. 1903 verður aftur viðmerkt um teir nógvu, sum koma upp aftur í saman. Men kortini verður nú hildið, at talið á nýggjum tilburðum man heldur vera ov lágt enn ov høgt, tí ivaleyst ganga nógvir sjúklingar, sum venda sær ikki til lækna, summir tí teir kenna sær ikki stórt mein av sjúkuni, aðrir tí teir óttast fyrri at fáa heitið sum smittandi sjúkir. Óttin fyrri smittu er sum mastaðni nóg ov stórur, og nevnd verða dømi um, at tuberklasjúk hava verið skýggjað sum høvdu tey svartadeyðan. — Í 1904 verður hildið, at tuberkladeyðin ivaleyst man vera størri enn deyðaváttanirnar siga frá, tí við vissu eru summi andlát av tuberklum ikki tald uppí. Av teim nýfráboðaðu eru fleiri, sum støðugt ganga aftur. Stórur mismunur er at finna millum tøluni á sjúkralistunum hvønn mánað og so tær beinleiðis fráboðanirnar á oyðublæðunum. Hann roynir at meta um talið 47 nýggj, kanska átti tað

heldur at verið 40, men tað man kortini vera ov lágt, tí hann veit um nøkur nýsjúk úr Sandoynni, sum resta í. Aftur í 1906 verður uppaftur tikið, at óivað nógv andlát av tuberklum fara burtur ímillum. Heldur eingin ivi sigst at vera í, at talið á nýggjum tilburðum er ov lágt — hetta ár eru t. d. eingi nýggj fráboðað úr Norðuroyggjum. Í 1907 eru flestu fráboðanir frá Havnarleiðini, tí her er høgligast at søkja lækna. Eisini í 1908 eru flest um Havnarleiðina. Fylkislæknin í Norðuroyggjum tekur til, at hóast fólk nú, síðan bróstsjúkrahús kom í Hoydølum, eru farin at geva sær meiri far um tuberklarnar, so er eingin ivi í, at um hansara leiðir eru mong tuberklasjúk, har sjúkan annaðhvørt ongatið kemur til viðgerðar, ella eisini er so háttað, at hon ikki eftir eini einstakari tilvildarsjúkravítjan við vissu kann gerast av. Serliga hefur hann illtanka um bygdirnar Funning og Gjógv í so máta. Sjúklingarnir eru ofta arbeiðsførir og koma bert at fáa onkran styrkjandi heilivág. Um tey 19 andlátini í 1910 verður sagt, at hetta talið eins væl og talið fyri andlát av illvøxtrum valla man vera serliga álítandi, og tað bótir ikki um standin, at summa staðni hefur lækni eina tíð ikki verið í starvinum. — Okkum nýtist ikki at taka dømi eftir dømi — men tíverr hava vansar verið heilt upp til okkara tíð. Fyri árið 1943 komu púrt ongar fráboðanir úr 2 læknafylkjum, 34 frá hinum báðum, men kortini siga Tbls. og Lls. frá tilsamans 79 nýggjum tilburðum hesi ár. Og hetta, at summir embætislæknar eingi tøl hava latið frá sær ella heilt smá einkistýðandi tøl, eru dømi tíverri um frá fleiri árum.

Gevur hetta, sum frá er sagt úr heilsulagslýsingunum okkum nú nakað um at halda, tá vit skulu meta um, hvussu trygg tølini eru og nýtandi? Nei, tíverri. Vit fáa einans varhugan av, at skilið eftir aldarskiftið hefur ikki verið frægari, enn tá *Boeg* (1902) um sínar royndir, tá hann ferðaðist runt í Føroyum í 1897–99, sigur, at hann ferð eftir ferð fann fram á fólk við lungnatuberklum, sum fylkislæknarnir einki høvdu boðað um, og sum ongatið ella ikki í mong ár høvdu verið undir læknahond. Og hetta kundi hann siga, hóast hann við vissu kundi leggja aftrat, at allar hevði hann ikki sjálvur rakt við, tí hann vitsti um menn, sum høvdu tuberkclar, men sum m. a. vóru burtur við skipi, tá hann ferðaðist.

Er so ikki læst og fyribundið hesum tølum viðvíkjandi ella ber til á annan hátt at fáa at vita, um tey duga til nakað? Sørt er tað kanska ikki. At kalla allir læknarnir

tá á døgum her í Føroyum vóru Danir. Og vóru teir ikki tað, so høvdu teir lært í Danmørk. Okkum má tí vera loyvt at miða okkum eitt sindur eftir tí, sum sagt verður um donsk tøl frá sama tíðarskeiði. Vit hava hoyrt, at skyldan, sum lögð var á danskar læknar at boða frá tuberkulum longu 3 ár seinri varð avtíkin. Hetta gevur okkum ongar góðar vónir. Og hann, sum mest hevur handfarið hesi donsku tøl (Carlsen 1912, 1916) skrivur ógvuliga atfinningsamt serliga um fráboðanina av nýggjum tuberkulatilburðum og tað stóra og mætismikla arbeiðið, sum gerast mátti, áðrenn nakað kundi fáast burtur úr tí. Hann sigur bart út, at alt hetta tilfarið ber sjónsk merki um, at nógvir læknar hava ført hesar listar og hesi oyðubløð við lítlum áhuga og sera óvandaliga, og at stórir partur av embætisslæknunum hava kent skylduna at skriva hetta tilfarið av sum eitt strævið starv aftrat tí arbeiði, teir longu høvdu, og tí hava teir sloppið sær undan tí stríði, sum hevði staðist av gjøllari at kanna og bota um tað tilfarið, sum teimum varð sent. Hann metir viðvíkjandi nýggjum tilburðum av tuberkulum, at frá $\frac{1}{3}$ og upp til $\frac{1}{2}$ av øllum tilburðum, sum læknar vitstu um, kortini ikki eru fráboðaðir, at tey innkomnu tølini eru ein uppastur minni partur av teimum, sum í royndum eru sjúk, og at skilið er vánaligast, meiri bygdalig viðurskiftini eru. Og um fráboðað andlát av tuberkulum sigur hann, at eingin ivi kann vera um, at tølini av bygd liggja ógvuliga langt undir teimum beinu tølunum, og liggja veruleikanum enn fjarri enn tølini á nýsjúkum gera. Størst eru brekini eftir hansara royndum í yngstu og elstu aldursbólkunum. Hann tekur aðrastaðni saman um aftur og sigur, at í minsta lagi $\frac{1}{3}$ av øllum tuberkulasjúkum koma ongatið uppí tey fráboðaðu tølini, ja, líkt er til, at út við helvtin av teimum tuberkulasjúku, sum læknarnir vita um ongatið koma uppí tey almennu hagtølini.

Var skilið so ringt í Danmørk, frægari mundi tað ikki vera í Føroyum hesi ár og helst eina drúgva tíð framá. Tølini mugu, serliga viðvíkjandi nýfráboðaðum tí haldast

at vera eitt slíkt ótøki, at ógjørligt er at fáa skil á teimum. Men áðrenn vit heilt gevast, skulu vit kortini við orðum *Carlsens* í huga, at deyðatølini mugu haldast at vera minni álitandi enn nýfráboðanirnar, kanna tølini fyri tey deyðu. Hetta er gjørligt av teirri orsök, at vit eiga tvinnar rannsóknir her úr Føroyum, sum hava roynt út í æsir at kanna tuberklasjúkuna her á landi undan og eftir seinasta aldar-skiftið.

a. *Tuberkladeyðin.*

Í hesum fyrstu árunum, 1879—98, gjørdi *Boeg* (1902) sínar viðgongdu og sera álitandi kanningar viðvíkjandi lungnatuberkklunum í Føroyum, við tað at hann í 1897—99 ferðaðist um alt landið, tosaði við øll, sum høvdu lungnatuberkklar og kannaði flestu skyldfólk teirra umframt skyldfólk at teimum, sum deyð vóru av tuberkklum. Hann kom við hesum kanningum, sum fóru ógvuliga gjølliga fram (eisini spýttið varð kannað við sjóneyku), fram á fleiri tuberklasjúk, sum eingin hevði áður vitað um, og tað er tí einki at ivast í, at heilt fá eru tey ikki, sum í tíðarskeiðinum 1879—98 eru farin í grøvina uttan at hin beina deyðaatvoldin nakrantíð er uppspurd.

Boeg (1902) fekkst bert við lungnatuberkklar, og hóast bók hansara hevur góðar upplýsingar eisini um tuberkklar aðra staðni í kroppinum, er kortini ikki gjørligt úr henni at ætla nakað um, hvussu nógv fólk hesu fyrstu ár munnu vera deyð í øllum Føroyum við tuberkklum í øllum líkamslutum. Men aftur her koma rannsóknir *Rasmussens* (1931a) frá Eiðis læknaðømi okkum til hjálpar, og fara vit undir at bera saman tilfarini hjá báðum hesum kanningarmonnum, so fáa vit toluliga væl um at halda fyri alt landið, tað ið tuberkladeyðanum viðvíkur. Ið hvussu er koma vit veruleikanum so nær, sum tað er gjørligt í tilíkum rannsóknum.

Fyri árinum 1879—98 fann *Boeg* (1902), at tilsamans í øllum Føroyum doyðu 305 fólk av (við) lungnatuberkklum, og tað sæst — fara vit gjølla um tilfar hansara — at hann í

øllum bygdunum í Eiðis læknadømi hevur funnið 46 fólk, sum doyðu av hesi sjúku. *Rasmussen* (1931a) sigur at *Boeg* einans hevur lopið heilt fáar tilburðir um, at nýggj kannan av deyðaváttanunum bert gav lítið nýtt til úrslit, men kortini heldur *Rasmussen* seg við vissu finna, at 48 eru deyð av somu sjúku umframt 6, har tað er ógvuliga líkt til, at deyðaatvoldin var tuberklar í lungunum.

Loyva vit okkum nú at halda — vissa fyri hesum fæst sjálvandi ongatið — at tuberklarnir hava verið spjaddir nakað tað sama út um allar Føroyar tá á døgum, og at glappakøstini í uppteljning *Boegs* hava verið nakað tey somu um allar Føroyar (og hetta seinasta man ið hvussu er vera beint), so eigur tal hansara fyri allar Føroyar — halda vit okkum einans til púra vissar lungnatuberkclar — ikki at vera 305, men 318. Og taka vit uppi tey 6, har *Rasmussen* (1931a) heldur lítlan iva vera í, at eisini tey eru deyð av lungnatuberkklum, verður talið fyri allar Føroyar (sjálvandi við sama fyrivarni, sum í áðni nevnt) hvørki 305 ella 318, men tað verður umleið 358.

Viðvíkjandi tuberkklum aðrastaðni í kroppinum uttan í lungunum fann *Boeg* (1902), at fyri hvørji 5 fólk, sum høvdu lungnatuberkclar, var 1 við tuberkklum í øðrum likamslutum, men rannsóknir hansara siga einki um, hvussu nógv av hesum, ið doyðu. Í Eiðis læknadømi hevur *Rasmussen* (1931a) fyri tey her nevndu ár funnið, at 4 fólk við vissu doyðu av tuberkklum uttanfyri lunguni (tuberkclar í heila- og mønuserki, nýra, beinagrind ella liðum) umframt 1, har ógvuliga líkt er til, at deyðaatvoldin var tilíki sjúka (tuberkclar í heila- og mønuserki). Í Eiðis læknadømi var meðalfólkatalið hesi ár 1530, í øllum Føroyum var tað umleið 12.800. Hava viðurskiptini um allar Føroyar verið at kalla tey somu — og frávik verða vanliga rættuliga væl javnað út so langt tíðarskeið — eiga tí hesi 20 ár at vera deyð við vissu meiri enn 33 fólk av tuberkklum í øðrum likamslutum uttan lungunum, og nýta vit tað hæggra talið hjá *Rasmussen* (1931a) koma vit til umleið 42. —

Tá saman um kemur, er tað tí ógvuliga líkt til, at 1879–98 eru í øllum Føroyum av tuberkklum í øllum líkamslutum deyð umleið 400 fólkl. Kanna vit 2. talvu, síggja vit, at har standa bert 363 deyð.¹⁾ Eini 36–37 fólkl eru tí eftir tí, vit nú vita frá úrleiðingunum omanfyri, farin heilt burtur ímillum. Ella vit kunnu skilligari siga tað so: Skulu vit meta um, hvussu nógv veruliga eru deyð av tuberkklum í tíðarskeiðinum 1879–98, man vera neyðugt at leggja umleið 10% aftrat tølunum í heilsulagslýsingunum.

Hvussu hevur so síðan gingist við hesum tølum á teimum deyðu, kunnu vit spyrja. Eru tey vorðin væl tryggari? Aftur her eru rannsóknir *Rasmussens* (1931a) færar fyri at geva okkum svar, við tað, at hann setti sær sum uppgávu at kanna, hvussu álítandi deyðaváttanirnar fyri tey deyðu úr Eiðis læknadømi vóru fyri tíðarskeiðið 1899–26. juni 1920.

Úrslit hansara var, at av Føroyingum í Eiðis læknadømi doyðu í hesum tíðarskeiði við vissu 66 fólkl av tuberkklum: 54 av lungnatuberkklum, 7 av tuberkklum í heila- og mønuserki, 3 av tuberkklum í beinagrindini, 1 av nýrnatuberkklum og 1 av tuberkklum í hálseitli umframt samstundis í heila- og mønuserki. Men tað, sum er stak áhugavert, er hetta, at av hesum 66 vóru einans tey 44 at finna aftur í teimum kunngjørdu heilsulagslýsingunum. Ikki færri enn 22 eru gloppin burtur ímillum, tí tey undir handfaringini hjá embætislækna og heilsustjórn annaðhvørt eru tald uppí skeivar bólkar (tey 7) ella tí tey hava fingið heitið: deyðaatvold ókend (tey 15). — Av teimum 54, sum doyðu av lungnatuberkklum, komu einans tey 40 í rættan bólkl, tá deyðaváttanirnar vórðu taldar upp. Av teimum 14, sum skeivt komu fyri og sum allar stavaðu frá líkskoðarum, komu 13, har einki árit var frá læknahond, at verða tald uppí bólkin: deyðaatvold ókend, tann 1, har líkskoðararnir høvdu skrivað nýrnabruna, fekk av embætislæknanum hesa somu skeivu deyðaatvold nýrnabruna, og varð tald uppí tann sjúkrabólkin. — Tey 7 við tuberkklum í heila- og mønuserki komu øll skeivt fyri. 3 av hesum høvdu deyðaváttan frá líkskoðarum og einki læknaárit. 1 av hesum kom uppí bólkin: deyðaatvold ókend, men hini 2 komu saman við teimum

1) Órættað eftir heilsulagslýsingunum var talið upprunaliga 360. Smb. viðmerkingarnar til talvuna síggja vit, at aftrat hesum vóru 5 deyðaváttanir frá líkskoðarum uttan læknaárit, og at hesar ikki eru uppí taldar. Eisini er har frágreitt, hvussu talið 363 er uppkomið.

4, sum eftir eru, og sum øll 4 annaðhvørt høvdu deyðaváttan frá lækna ella líkskoðaraváttan við áriti frá læknað hond uppí bólkin: aðrar heila- og mænusjúkur. Av teimum 3 við tuberkklum í beinagrindini, komu tey 2 beint fyri, men tað 1, sum hevði deyðaváttan frá líkskoðara uttan læknaárit, varð talt uppí: deyðaatvold ókend. — Tann 1 tilburðurin av nýrnatuberkklum og tann 1 við tuberkklum í hálseitli umframt í heila- og mænuserki komu í beinan ból (tuberkklar).

Av teimum 22, sum skeivt eru fyríkomín og soleiðis ikki eru tald uppí tey av tuberkklum deyðu hesi ár, eru at finna øll tey 7, sum doyðu av tuberkklum í heila- og mænuserki (tey 6 farín í skeivan ból, tað 1 farið undir: deyðaatvold ókend), tað 1 av teimum 3, sum doyðu av tuberkklum í beinagrindini (farið undir: deyðaatvold ókend) og 14 av teimum 54, sum doyðu av lungnatuberkklum (1 farið í skeivan ból, tey 13 farín undir: deyðaatvold ókend).

Aðalatvoldirnir til allar hesar skeivleikar eru tvinnar: tær nógvu deyðaváttanir frá líkskoðarum, sum — ið hvussu er tá — ikki sloppust undan, men eisini, at embætislæknarnir hava ikki nóg gjølla kannað hesar váttanir og lítið og einki tykjast at hava gjørt til at fáa sær gjøllar upplýsingar, sum kundu ført til eins gott úrslit, sum annar maður (*Rasmussen* 1931 a) so mong ár aftaná hevur kunnað fingið.¹⁾ Teimum til umberingar má kortini verða sagt, at økini, teir tá á døgum høvdu um at fara, vóru stór, nakar kunnleiki til lítar til viðurskiptini var ringur hjá teimum at fáa eftir so fáum árum, sum summir vanligu vóru her á landi. Ikki var altíð lætt at minnast aftur sjúkling, sum teir kanska høvdu ikki sæð í mong ár og viðhvørt hevði sjúklingurin havt annan lækna, og embætislæknin kanska

¹⁾ Í royndum er ymist, sum bendir tann vegin, at embætislæknarnir einki hava gjørt til at fáa ta beinu deyðaatvoldina uppspurda.

Ein varðveitt uppritsbók frá gamla Norðuroya læknaafylki, har distriktslæknin, sum skuldi burtur eitt skifti, skrivar gjølligar leiðbeiningar til eftirmann sín — hetta pettið av bókini sæst skiliga at vera skrivað stutt áðrenn marts 1912 — sigur um henda spurning: «Hvis lægen ikke personlig har kendskab til dødsårsagen, kan han ikke tage noget hensyn til ligsynsmændenes diagnoser, men betragter tilfældet som »ubekendt« dødsårsag og opfører dette paa mortalitetstabellen». Ikki eitt orð um sjálvur at royna at bøta um tilfarið við eftirkanning.

ongatíð sæð hann. Men — sum *Rasmussen* (1931 a) tekur til — «kortini gerast vit bilsin yvir, at úrslitini eru so neyðarslig». Summar deyðaváttanir eru farnar í skeivar bólkar av embætislækna ávum, ov lítið er gjørt til at fáa uppspurt beinu deyðaatvoldirnar, sum ivaleyst høvdu verið at fingið, vendi embætislæknin sær til tann ella teir læknar, sum hugsast kundu at hava havt sjúklingin undir hond, meðan hann var á lívi. Men tað sæst eisini, at í førum, har embætislæknin hevur skrivað beina deyðaatvold, er váttanin kortini komin skeivt fyri (t. d. tey 4 við tuberkulum í heila og mønuserki, har váttanirnar kortini eru farnar undir: deyðaatvold ókend). Atvoldin til hetta seinasta er at finna í tí, at í heilsustjórnini verða allar deyðaváttanir aftur handfarnar fyri alt ríkið undir einum, og hann ella tey, ið hetta gera, hava tá ikki longur líkindi til at søkja sær upplýsingar. Av teimum verður alt, sum ivasamt er, koyrt inn í bólkin «illa tilskilaðar sjúkur». Tí mugu t. d. tey 6, deyð av tuberkulum í heila og mønuserki, har líkskoðararnir hava skrivað eitt og lækni eitt annað, verða beind í: aðrar sjúkur í heila og mønuserki. Tað 1, har bæði líkskoðarar og lækni eru á einum máli um nýrna bruna, fer sjálvandi í tann bólkin, og øll hini 15 (13 við lungnatuberkulum, 1 við tuberkulum í heila og mønuserki, 1 við tuberkulum í beinagrindini), har einans líkskoðara váttan var, og læknin ikki hevur sett hond sína undir, eru farin í: deyðaatvold ókend. — At viðhvørt beinleiðis mistøk verða gjörd í heilsustjórnini av teimum, sum við hetta uppteljingarstarv fáast, er sjálvandi og umber seg ikki — hetta vilja øll vita, sum fingist hava við slíkt starv. Men grov eru hesi seinastu brek tó sjáldan.¹⁾

Taka vit saman um tað, sum — kanska ov mikið gjølla — er borið fram beint omanfyri, verður úrtøkan tann, at ið

¹⁾ Undan slíkum brekum sleppst sjálvandi ikki, uttan vit sjálvir á hvørjum ári telja upp øll tey deyðu og seta tey í teir bólkar, har tey hoyra heima. Hetta verður nú gjørt her á landi á hvørjum ári.

hvussu er fyri Eiðis læknadømi í árunum 1899–1920 noyðast vit at leggja 33 % aftrat tølunum frá heilsulagslýsingunum, skulu vit finna tað beina talið á teimum, sum í hesum árum eru deyð av tuberklum í øllum líkamslutum. Og Rasmussen (1931a) leggur aftrat, at eftirkannan av deyðaváttanunum úr øðrum pørtum av Føroyum í sama tíðarskeiði tykist at vísa, at somu brek sum tey nevndu eru at finna fyri allar Føroyar, men ógjørligt er sjálvandi at gera av, um brekini allastaðni eru eins stór.

Tí var tað ein roynd at fara undir allar deyðaváttanirnar úr Føroyum frá hesum tíðarskeiði einaferð aftrat at vita, um ikki vit ið hvussu er kunnu ætla nakað um skeivleikan í tølunum fyri allar Føroyar hesi árin. Hetta hevur verið gjørt,¹⁾ men úrslitið kann beinan vegin sigast at hava verið minni enn einki. Har vóru ikki fáar av deyðaváttanunum frá líkskoðarum hesi ár, har tað stendur tæring, bróstsjúka og tilík heiti, men hóast deyðaatvoldin kanska í nógvum av hesum førum hevur verið tuberklar, eru ikki fá dømi um, at embætislæknin hevur rættað hetta og skrivað aðra deyðaatvold, t. d. nephritis chronica, mb. cordis, bronchitis chronica ella bronchitis capillaris. Eisini eru dømi, har líkskoðari hevur skrivað «vatersot», men læknin rættað hetta til lungnatuberklar, og endiliga liggur tað ikki heilt fjart at hugsa, at onkuntið kunnu líkskoðarar, sum hava vitað um, at hin deyði kanska fyri mongum árum síðan hevur havt tuberklar, hava sett hesa deyðaatvold uppá váttanina, hóast sjúklingurin nú var púra lektur fyri hesa sjúkuna, sum tí nú ikki átti at verða tald uppi.²⁾ Men aðalmeinbogin við slíkari kanning mong ár aftaná eru tær ógvuliga nógvu deyðaváttanirnar, har eingin deyðaatvold yvirhøvur er at finna (har dr. Rasmussen kundi rætta í Eiðis-tilfarinum var tað júst í mongum førum, har eingin deyðaatvold upprunaliga var skrivað á váttanina). Men her stendur hann, sum hevur ikki stakan framíhjá kunnleika til tey deyðu, næstingar og bygðafólk teirra, púra typtur. Gitan og ætl ber ikki til at nýta her, tað hevði einki bött um, men einans gjørt tað frammanundan vánaliga tilfarið uppáftur meiri ótrygt. Her man vera best at nýta tølina, sum tey eru frá hondum teirra lækna, sum tá hava handfarið tey, men viðvíkjandi brekum og skeivleikum at miða seg eftir tí, sum stakkønur maður hevur funnið við at kanna eitt øki av landinum, sum hann kennir til fullnar.

1) Dr. Rasmussen hevur gjørt so væl at læna mær tilfar sítt, har avrit er av øllum deyðaváttanum hesi ár, og beri eg honum her mína tøkk.

2) Tilík dømi hevur hann, sum hetta skrivur, fleiri ferðir rakað við undir handfaring av deyðaváttanunum tey seinru árin.

Taka vit saman um tað, sum her er sagt, noyðast vit at viðganga, at *tølini fyri tey av tuberklum í 1899–1920 deyðu eru ótrygg*, at Rasmussen (1931a) í Eiðis læknadømi fann, at 33% máttu leggjast aftrat teimum kunngjordu *tølunum*, og at tað er líkt til, at somu brek eru við *tølunum* fyri *restina* av Føroyum fyri sama tíðarskeið. Ikki er gjørligt at meta um, hvørji ár brekini kanska hava verið størst, ella um tey eru umleið tey somu alt hetta tíðarskeið. Tað kann tykjast lógið, at *tølini* í tíðarskeiðinum 1879–98 vóru væl betri á leið, so einans var neyðugt at leggja umleið 10% útfyri í hesum tíðarskeiði – vit kundu hugsað okkum, at atvoldin til henda mikla mun var tann, at verri var at vísa á brekini, eldri tað kannaða tilfarið var (ringari at minnst hjá næstingum, fleiri, sum kundu geva upplýsingar, longu deyð), men so man kortini ikki vera. Rannsóknir Boeg's (1902) tala móti slíkari áskoðan. Heldur hugsi eg mær til, at meiri skil hevur verið á fráboðanunum um tuberkla-deyðan tá. Boeg, sum í síðsta umfari kom at vera hann, ið handfór deyðaváttanirnar ein part av hesum fyrsta tíðarskeiði, hevði jú almiklan áhuga fyri at fáa púra bein tøl til ritgerð sína og ávirkan hansara man ikki hava havt heilt einki at týða fyri hinar læknarnar, nú teir vitstu, at hann sjálvur gjølla fylgdi við.¹⁾

Higartil hevur tað eydnast okkum so toluliga at meta um, hvussu trygg ella ótrygg *tølini* fyri tuberkladeyðan eru, men aftaná 1920 eiga vit ongar særrannsóknir at miða okkum eftir – vit mega snúgva okkum aðrar staðir, vilja vit vita, hvussu til stendur.

Aðalatvoldin til brekini í deyðatalinum minnst vit stavaði frá líkskoðaraváttanunum og tá serliga frá øllum teimum váttanunum, har deyðaatvoldin av eini ella aðrari atvold

¹⁾ Tað er annað, sum ber at tí borði, at deyðaváttanirnar í tíðarskeiðinum 1911–20 ið hvussu er eru skeivari enn ynskjandi var. Dr. Rasmussen (1953) hevur m.a. eisini kannað upplýsingar teirra viðvíkjandi illvøxti. Hann fann her bert umleið ein triðing aftur av teimum, hann hevði væntað.

endaði í bólkinum: *ókend*. Ein leið er tí at vita, um viðurskiftini hesum viðvíkjandi eru broytt, meðan árin liðu. Og hetta tykist nú í stórum at vera hent, sum best verður prógvað við at nevna nøkur tøl, sum eg her seti hjá við at telja burtur úr heilsulagslýsingunum frá 1890 og út eftir (tíverri eru tøluni ikki altíð borin so fram, at tað ber til at útleiða júst tað, sum ynskjandi er).

Frá 1890–99 eru millum 2055 deyð tey 40 % farin í bólkin: deyðaatvold ókend, men í árunum 1900–09 eru bert 595 av 2236 deyðaváttanum, t. v. s. 27 %, komin í sama bólkin. Í 1913–16 vóru av 964 deyðaváttanum¹⁾ tær 572, t. v. s. útvið 60 % frá líkskoðarum – í 1949–52 einans tær 247 av 1000, t. v. s. undir 25 %. Men uppafur sjónskari er munurin viðvíkjandi deyðaatvoldunum. 1913–16 vóru ikki færri enn 298 við ókendari deyðaatvold, t. v. s. 30 %, meðan sama tal fyri 1949–52 einans var 1–2 %. Á okkara døgum er heilsulagið í landinum í so máta so fullfiggjað, at tað er bert hendinga ferð, at fólk verður jarðað, og hin veruliga deyðaatvoldin er ikki uppspurd. Og fyri so sjónska sjúku sum tuberklar man tað nú í nógv ár hava verið so, at allir tilburðir at kalla hava verið taldir uppí.

Vilja vit vera nærgangin, kunnu vit við at kanna tøluni í heilsulagslýsingunum síggja, at av eini ella aðrari atvold er í 1922 knapplig vend komin í tann heldur óálítandi standin øllum hesum viðvíkjandi. Undan hesum ári hava hvørt ár frá 85 niður í 60 (eitt ári 54) líkskoðaraváttanir onga deyðaatvold havt, men síðan minkar talið bráðliga niður í 30, stendur við her til umleið 1928, men er so síðan við fáum frávikum minkað niður í at kalla einki. Einasta undantakið er 1941 við 27 ókendum deyðaatvoldum, men hetta frávikið so seint í tíðini nerver okkum ikki í hesum sambandi, nú vit hava tvinnandi tuberklasøvn at halda okkum til (sí framman fyri um Tbls. og Lls.).

¹⁾ Uppi hesi eru tíverri tald tey andleyst bornu, men gera tey bert heilt lítlan mun.

Okkum má tí nú loksins vera loyvt aftaná tær her gjørdur kanningarar at halda sum toluliga væl prógvað: Tey kunngjørdur tøluni fyri tuberkkladeyðan í Føroyum upp til 1900 mugu hækkast við umleið 10⁰%. Frá aldarskiftinum til upp í 1920=uni mugu tey hækkast við umleið 33⁰%, men frá stutt undan 1930 til dagin í dag eru tey ætlandi so bein, sum gjørligt er at fáa tilík tøl.

b. Nýsjúk av tuberkklum.

Nógv verri eru vit staddir, tá vit nú skulu royna at meta um, hvussu álítandi tøluni viðvíkjandi fráboðaðum tuberkklajúkum á lívi, tey nýfráboðaðu, kunnu ætlast at vera. Vit eiga her einki tilfar, ongar særkanningar av smærri økjum, at miða okkum eftir. Vit kenna tíverri í stórum á okkum, at hesi tøl eru ógvuliga hál um at halda, hagfrøðisliga ótrygg, ja, kanska í summum førum beinleiðis villleiðandi. Ivingasamt man vera, um tey megna at geva okkum hylling á, hvussu gongdin hevur verið í tuberkklunum her á landi ta fyrstu fjórðingsöldina ið hvussu er aftaná 1900, um sjúkan hevur verið minkandi, hevur vundið uppá seg ella kanska hevur staðið við.

Til at døma um hetta, verður í fyrsta lagi neyðugt at kanna, hvat læknarnir tá á døgum sjálvir hava hildið og viðmerkt í heilsulagslýsingarnar.

Taka vit læknan í Vestmanna undan, har hann í 1899 sigur, at lungnatuberkklarnir eru í minkan og tað eina mest tí, at sjúkan í flestum førum ger so skjótt av við sjúklingin, at smittuvandin hvørvir, so fáa vit varhugan av, at teir flestu heldur halda hana vinda uppá seg, tó teir kanska ikki siga tað bart út. Í 1902 verður tikið til, at ivaleyst bera tey vaxandi deyðatøluni meiri prógv um, at sjúkuavgerðirnar verða tryggari, enn at sjúkan nú gongur meiri víða. Í 1904 verður sagt, at tuberkklarnir so avgjørt mugu haldast at vinda meira og meira uppá seg, fyri tað mesta ganga teir sum smáar staðarfestar farsóttir víða um í bygdunum. 1905 sigst, at tuberkklarnir støðugt tykjast at vinda uppá seg, hóast hin mikli óttin fyri sjúkuni, sum nú er vanligur millum fólk, man vera ein atvoldin til, at so nógv nýsjúk verða fráboðað. Umframt

lungnatuberklar verða funnir tuberklar í nógvum øðrum likamslutum, serliga eitlatuberklar, tuberklar í beinagrindini og ein tilburður av tuberklum í búkkindini. Men aftur í 1906 tykist hann, ið tá skrivar, at ivast í, um tuberklarnir hava vundið uppá seg í farna árinum. Í 1907 verður frá Suðuroy sagt, at nú er meiri at finna enn áður av tuberklum í beinagrindini. Árið 1909 stakk talið bráðliga upp í 82, men hildið verður, at kikhostafarsótt man hava verið atvoldin, síðan 12 av teimum fráboðaðu vóru millum 5 og 15 ár á aldri, men í 1915 — tá aftur var farsótt av kikhosta — verður sagt, at ikki ber til at døma nakað um, hvørt henda farsótt hevur gjørt nakran mun. Frá 1919 til 1920 vaxa tøluni aftur bráðliga, men verður hetta sett í samband við hina miklu farsóttina av beinkrími (hin spanska sjúkan), sum herjaði í 1919.

Sum tað sæst — vit finga ikki nógv meiri um at halda av hesum viðmerkingum úr heilsulagslýsingunum. Tøluni hava at kalla øll ár frá stutt aftaná aldarskiptið og heilt upp til 1928 staðið mest sum í stað. Okkurt árið hava tey verið heldur lægri enn í meðal og okkurt einstakt ár hava tey farið heilt væl upp um meðaltalið fyri hesa fyrstu fjórðingsöld av 1900, men frá 1929 kemur mikil vøxtur. Løgið kortini, at tuberklarnir, nú menn í eina drjúgva tíð hava roynt at basa teimum og hava kent seg so toluliga tryggjar, at teir mest sum hava hildið sjúkuna staðið í stað, bráðliga skulu taka dik á seg og gerast umleið tvey so vanligir sum higartil. Og kortini er einki dularfult á vási. Atvoldin er eyðskild — hetta ár, 1928, varð tuberklastøðin sett á stovn í Føroyum, og, sum seinri skal verða greitt frá, hon fór reiðuliga at virka í 1929. Sannleikin man tí verri vera tann, at áðrenn hetta ár hava tey fráboðaðu tøluni neyvan verið á leið. Ein mongd av nýsjúkum eru ongatíð uppspurd. Hvussu skeiv tøluni hava verið, er sjálvandi illt at døma um, men vit gera beint at minnast aftur á, at fyri tey deyðu noyddust vit við toluligari vissu at leggja 33 % aftrat teimum kunngjördu tølunum, og at *Carlsen* (1916) um dansk viðurskipti metti, at frá $\frac{1}{3}$ upp til eina helvt av øllum nýggjum tuberklaskjúkum, sum lækarnir vitstu um, ongatíð komu uppí tey fráboðaðu tøluni. Mær tykist — sum lýst skal verða seinri — beinast at rokna við, at brekini

hjá okkum valla hava verið minni, hóast ógjørligt er nú til fulnaðar at prógva hetta.

Hann, ið hetta skrivar, hevur sjálvur savnað tilfarið til heilsulagslýsingarnar fyri árið 1946 og árin framá og hevur — við einum álítandi tuberklatalið fyri Føroyar í huga — gjølla kannað allar upplýsingar, sum inn eru komnar, fregnast alla staðni eftir nýsjúkum, ansað eftir, at sama fólk kom ikki at verða talt fleiri ferðir upp í saman (sum lættliga kann henda, fær nýggjur lækni tey undir hond), og handfarið hvørja deyðaváttan, sum skrivað er síðan. Hevur ivi verið um líkskoðaraváttanir, hevur hann samráðst við teir læknar, ið kundu hugsast at kenna til hin deyða.¹⁾

C. Smittuvánirnar.

Skulu vit meta um tuberklarnar her á landi í 19. og 20. öld, er fyrst at kanna eftir, hvussu *smittuvánirnar* hava verið, fremst av øllum um smittan kann vera komin aðra staðni enn frá tuberklasjúkum fólki.

Russel=Jeaffreson (1894, 1901) skrivar, at lækarnir í Føroyum kenna seg ivaleysar í, at teir heilt fáu tilburðirnar av tuberklum, sum har hava verið og enn eru, stava frá innfluttum skotskum og enskum neytakjoti. Hetta man onkunsvegna vera grov misskiljing. Eitt annað er, um *neyta=tuberklar* nakrantíð hava verið so víða um í oyggjunum, at teir hava munað nakað sum uppruni til tuberklar hjá fólki.

Effersøe (1886) hevur kannað innfluttningin av neytum til Føroya heilt aftur til seinast í 18. öld, men uppgerð hansara vísir, at alla tíðina vóru innflutt neyt bert heilt fá í tali, og *Boeg* (1902) sigur seg at hava spurt um øll hesi neyt og ongatið fingið illgruna um, at tey høvdu tuberklar. Stutt eftir 1890 sá hann — *Boeg* — í Havn eina nýdripna

¹⁾ Fyri altíð góða hjálp og ómak av hesum beri eg læknum her á landi mína tøkk.

kúgv við víðgongdum tuberkklum. Henda kúgv var úr Klakksvík, men hon var innflutt úr Danmørk. Nakað seinri varð aftur dripin ein Havnarkúgv, sum var hildin at hava tuberkklar, og í 1896 varð uppافتur dripin ein kúgv í Havn, har eingin ivi var í, at hon hevði tuberkklasjúku. Hendan kúgvín var úr Norðradali, og tí vórðu í 1897 øll neyt, 7 kýr og 3 kálvar, á sama garði kannað. Allar 7 kýr vóru tuberkulinpositivar og vórðu dripnar. Á grannagarðinum vóru 10 neyt, og vóru tey kannað í 1897 og 1898. Tey 4 vóru tuberkulinpositiv, 2 ivingarsom.

So mikið gjørdi hetta, at *Djurhuus* (1899) varð sendur til Føroya í 1898, og kannaði hann av teimum 4516 neytum, sum tá vóru her í Føroyum, tey 868 hjá 288 ymsiskum ánarum og fann 33, sum vóru tuberkulinpositiv, t. e. út við 4 %. 15 av hesum vóru innflutt úr Danmørk ella undan neytum, sum vóru innflutt – 18 av føroyskari rót, men at kalla øll hesi høvdu staðið í fjósi saman við úr Danmørk innfluttum neytum. Summar oyggjar høvdu ongatið flutt inn neyt, og á slíkum plássum vóru neytatuberkklarnir heldur ikki funnir, men teir vóru serliga at finna, har mest hevði verið innflutt. *Boeg* (1902) hevur borið úrslit *Djurhuus'*ar saman við tilfar sitt fólkatuberkklunum viðvíkjandi, men fann reiðuliga einki samband, uttan so at neytatuberkklar vóru ávístir í 2 húsum, har tuberkklasjúka var.

Aftur í 1929–30 hevur spurningurin verið kannaður. Hesa ferð var tað núverandi djóralækni í Føroyum *Bech* (1934), sum í sera gjøllari rannsókn kannaði at kalla øll neyt í landinum – 142 tarvar, 43 oxar og 3671 kýr, tilsamans 3856 neyt hjá 2188 ánarum. Eini 25 varð noktað fyri at kanna, og kálvar undir fjórðingsár (umleið 125 í tali) komu ikki uppí. Hann fann einans 12, sum vóru tuberkulinpositiv, t. e. umleið 0,3 %, eitt tal, hann sjálvur heldur vera ov høgt. Hann tekur so til orðanna: «Neytatuberkklarnir í Føroyum hava staðið í inniligt samband við innflutningin av fremmandum neytum . . . Vit hava loyvi at halda at neytini í Føroyum eru mest sum heilt frí fyri tuberkklar».

Síðan hevur tuberklastøðin upp gjøgnum árinum av og á kannað ikki fáar mjólkavertir, men ongatíð funnið tuberkla-smittu í teimum. Eisini eru síðan 1936 gjørdar nógvar slagsgreiningar av tuberklabakteriunum frá tuberklasjúkum í Føroyum, men ongatíð er funnið annað enn typ. human. (Poulsen 1950, 1952). — Tá saman um kemur, mugu vit tí halda, at neytatuberkular ongatíð hava verið víða um í Føroyum, einans av og á eru komnir sløðandi við teimum heilt fáu innfluttu neytunum og fyri tuberkularnar millum fólk her á landi ongan týðning nakrantíð hava havt.

Okkum nýtist tí bert at hava í huga smittuvánirnar frá fólki til fólk. Toluliga inniligt samband má vera millum sjúklingin og tann, sum smittaður verður, skal sjúkan fáa fótin fyri seg. Mest er tað hosti og harkan, hóast aðrar smittuleiðir viðhvørt kunnu hava gjørt um seg.

Mangir hava hildið (t d. Panum 1847a, b, Boeg 1902, Heerup 1928a, b), at siglingar og handilsviðurskiftini at kalla altíð heilt upp til 1856 hava stongt Føroyingar so dyggiliga inni, at smitta uttan í frá var lítil ella eingin. Ikki skerst tað burtur sjálvandi, at vánaligt hevur sambandið við útheimin verið. Heilt upp í nýggja tíð hevur valla nakað samband verið uttan á sumri. Menn halda, at eftir 1035 er byrjað ein afturgongd í siglingini, ið so líðandi saman við handlinum er farin yvir á norskar hendur. Í 1273 bant norski kongurin seg til at hava tvey skip gangandi millum Noregs og Føroya, men ivingasamt man vera, hvussu regluligar hesar siglingar hava verið. Hansakeypmenn tykjast av og á at hava verið í Føroyum tær komandi øldir, og upp móti endanum av 14. øld koma Onglendingar uppi. Skiftandi hondum var handilin á aftaná 1524, mest týskum og norskum, men taka vit tey stuttu tíðarskeiðini 1553–56 og 1571–73, har líkindi vóru hjá Føroyingum sjálvum at leggja uppi (líkindi, sum vit kortini ikki vóru mentir at nýta), undan, varð handilin bundin. Tíðliga í 17. øld dróg hann meiri og meiri yvir til Keypmannahavnar, og gjørdist frá 1709 og til 1856 rættuligur

kongiligur handil. Frá 16. øld frætta vit av og á um Føroyingar, sum hava fingist við langfarasigling, hóast teir hava ikki verið tættir. Eisini tey seinastu árin, áðrenn einahandilin helt uppát, vórðu ymisk tiltøk gjørd, sum kortini fóru fyri bakka. Men er tað beint, at Føroyingar ógvuliga lítið tær farnu øldirnar hava tikið lut í uttanlandasigling og bert smávegis hava lagt uppí sjálvan handilin, so ber kortini ikki til at siga, at fremmandir hava lítið borið við í Føroyum. Um ár 1600 vita vit, at bæði Bretar, Skotar og Hálendingar byrjaðu at fiska undir Føroyum, og skipini taldust ár um ár í hópatali — og hefur hesin fremmandi fiskiskapur, sum vit vita, staðið við til henda dag, og hefur hóast allar fyriskipanir og reglur ivaleyst nógv samband verið við teir fremmandu, bæði úti á havi, og tá skipini leitaðu inn at kroka og eftir vatni. Kanska hefur ikki heldur verið so sjáldan, at fólk (uttan loyvi?) fóru av landinum og komu aftur. Heldur ikki er at gloyma fremmand herskip, har manningarnar tá eins og nú munnu hava komið fólk í nógv so nær. Sjørænarar vóru í summum tíðarskeiðum tættir, og loksins er ikki at gloyma loynihandilsskipini — tey ferð eftir ferð uppáftur tiknu strongu forboðini siga frá, at minni enn eingin hefur henda samgonga ikki verið. (*Tingbókin* 1615–54, *Nolsøe* 1955, *Joensen, Mortensen & Petersen* 1955). — Viðvíkjandi tuberkulunum hóar hetta alt tí væl saman við tí, at langt áðrenn einahandilin varð avtíkin, vóru tuberkularnir innlend sjúka. Tað *Panum* (1847b) nevnr «die unnatürliche isolation», og sum skal hava vart — og ivaleyst eisini hefur vart — Føroyingar móti nógvum bráðum sjúkum við stuttari tilgerðartíð, hefur ikki havt sama týdning móti tuberkul, henda sníkjandi sóttin, har hin sjúki mangan langa tíð er arbeiðsførur og uppí í øllum tí starvi, hann frískur hevðist at, og har hann tí leingi kann hava verið maður á skipi, hóast hann kann hava verið grovur smittuberi.

Vóru tuberkularnir fyrst bornir inn á eina bygð, skuldi ikki staðist á hjá teimum ógvuliga skjótt at farið hús úr

húsi. Her er bert, umframt dagliga samvinnu í bygdini at hava í huga kvøldsetur og dans í trongligum roykstovum. Ofta varð sovið, har fólk sótu inni, prátið gekk, meðan gamli lá og hostaði í koyggjusongini. Rætt er tað, at tørført var tíðum at koma bygd úr bygd, ikki at tala um oyggj úr oyggj. Tá var árabáturin einasta álitid (gamli «Smiril» fór ikki at sigla fyrr enn í 1896), men, sum tikið verður til í heilsulagslýsingini frá 1899, hitt vánaliga ferðasambandið gjordi, at fólk tíðum noyddust at gista, og av tí vax smittuvandin, tá hann var fyri hond. Hóast ring ferðalíkindi lógu bygdirnar kortini minni enn so heilt stongdar hvør frá aðrari. Vit nýtast bert at nevna grinda- dráp og stórbrúdleyp, tá fólk víða hvar hittust, handilsferðir og tingsetur. Tá børn gingu til prest, vóru tey úr øllum prestagjaldinum savnað saman og búðu í prestbygðini, meðan tey gingu til. Húskallar og arbeiðskonur skiftu húsbóndafólk, eins og tað skilliga sæst í kirkjubókunum longu í byrjanini á 19. öld, og av og á ferðaðust húsa- og bátasmiðir bygd úr bygd (Boeg 1902). Var góður fiskiskapur í eini bygd, víta vit eisini, at viðhvørt fóru heilar bátsmanningar hagar at rógva út eitt skifti. Mong, mong onnur dømi eru í at tríva. Í hugleiðingunum hesum viðvíkjandi, skal verða nevnt, at Føroyingar, eisini mann- fólk, sína millum hava gjørt nógv av at kyssast, tá teir heilsaðust (Lund 1884), og at teir, sum heilsulagslýsingin frá 1904 dregur fram, vóru herviligir at spýta allastaðni — á gólvi, niður í bátin og inni í kirkjuni.¹⁾ Smá, víta vit, at húsini vóru og vanligt var at sova fleiri í somu song.

Tað er tí kanska meiri at undrast á, at tuberklarnir hóast innlendir ikki áður hava tikið dik á seg. Enn skal verða nevnd ein hugsandi smittukelda, hóast tað kann tykjast lægið, og er tað gamla hospitalið í Havn, har — sum vit hava sæð áður — eisini lógu sjúklingar við ringum tuberklum.

1) Skrivað verður um tað «urimelige» og «hemningsløse spytsvineri paa gulvet».

Á smittu høvdu fólk einki skil fyrr enn seinast í 19. øld. Ymsir vísindamenn og læknar høvdu av og á sett fram ta áskoðan, at summar sjúkur og teirra millum tuberklarnir vóru smittandi, og frá miðjuni av 18. øld kom hetta meiri og meiri til orða. Tjakið harðnaði í seinastu helvt av 19. øld, men ikki var fyrr enn *Robert Koch* í 1882 fann tuberklabakteriuna, at hetta allastaðni varð góðtikið. — Fyrr høvdu fólk hildið tuberklarnar verið eina arvasjúku, nú hendi — sum so ofta er — ein bráðvend. Tey ræddust nú sjúkuna, og hóast hetta kanska førði summi til lækna, førði tað kortini tað ringa við sær, at mong duldu, at tey vóru sjúk, so tey skuldu ikki — eins og nevnt er fleiri ferðir í heilsulagslýsingunum — verða skýggjað sum svartideyðin. Í heilsulagslýsingini fyri 1906 stendur skrivað, at «bert fyri fáum árum síðan sperraðu tey í eini bygd eina tuberklasjúka konu inni í einum vanligum seyðhúsi, uttan nakra hjálp». Hesin ótti er nú á døgum ikki so sjónskur meiri, men hann er ofta nevndur eitt nú í 1921, har tað sigst, at ringt gongur at fáa fólk til at lata seg leggja inn á bróstsjúkrahúsið, tí so halda tey seg verða merkt sum smittu-berar restina av lívinum.

Hvussu smittuvandin seinastu árinum av 19. øld bráðliga vax verður seinri greitt frá.

D. Hugleiðingar viðvíkjandi tuberklasjúkuni í Føroyum í 19. og 20. øld.

Royna vit nú við øllum teimum upplýsingunum í huga, sum higartil hava verið handfarnir framman undan, at gera okkum eina mynd av teirri gongd, tuberklasjúkan hevur havt her á landi, so langt aftur, sum vit kunnu tekkja hana, so kann eingin ivingur vera í, at *Rasmussen* (1931a) er heilt á beinari leið, tá hann sum úrslit sítt av kanningunum í Eiðis læknadømi sigur: «Tuberklarnir eru tá ein gomul sjúka í Føroyum. Røtur hennara ganga ivaleyst langt aftur í 18. øld — kanska nógv longur». Tuberkladeyðan, sum

hann har fann, heldur hann, sum áður nevnt, vera ov lágan, og óvissan vax, eldri tíðarskeið hann kannaði. Fyri tíðarskeiðið 1816—43 fann hann — sí aftur 1. talvu — at millum 12 og 14 vóru deyð um árið av lungnatuberklum uppá hvørjar 10.000 íbúgvar, men hann leggur aftrat, at valla hevur tuberkcladeyðin um hetta mundið kortini verið stórt lægri enn í tíðarskeiðinum 1844—78, har hann fann stívliga 14 deyð av tuberklum í øllum likamslutum um árið uppá 10.000 íbúgvar. Og enn tá vil hann halda — tá hugsað verður um, hvussu ilt er at savna álítandi upplýsingar frá eldri tíðum — at tuberkcladeyðin í 1844—78 kann hava verið eins høgur ella kanska uppáttur hægri enn í tíðarskeiðinum 1879—98, tá hann nærkaðist 20 uppá hvørjar 10.000 íbúgvar. Her tykist eftir kanninum hansara at vera komið í hæddina, aftaná 1900 fer at kvinka niður eftir, men í hansara tilfarið verður fallið ikki skilligt fyrr enn umleið 1920.

Nú mugu vit beinan vegin — sum áður nevnt — viðganga, at vit vita ov lítið við vissu um, nær og hvussu víða tuberklarnir hava herjað í teimum ymisku bygdunum í landinum. *Rasmussen* (1931a) fann sjálvur í sínum øki, at tuberkcladeyðin var ymiskur til støddar í teimum einstøku bygdunum í ymiskum tíðarskeiðum. Summar bygdir høvdu miklan tuberkcladeyða í øllum tíðarskeiðum, aðrar høgan í einum, men lágan í øðrum tíðarskeiði. — Vit vita ov lítið um, hvussu hevur verið við hesum um alt landið í farnum tíðum. Umframt í Eiðis læknaðømi hava vit hoyrt um, at tuberklarnir longu fyrri helvt av 19. øld høvdu gjørt um seg bæði í Húsavík, í Skálabotni og á Toftum. Og eisini í Suðuroy hava vit frætt, at tuberklarnir høvdu verið, og tað ivaleyst væl vanligari, enn menn høvdu funnið og hildið. *Boeg* (1902) tekur av røttum til, at longu fyrsta árið, deyðaváttanirnar komu inn — fyri árið 1879 — vistu tuberklarnir seg at vera um alt landið at kalla, «frá Suðuroynni til Fugloyar og til so fjarskotin pláss sum ta lítlu bæði frá sjógvi og landið illa atgongdu bygdina Gásadal». Tí mugu — sigur hann — lungnatuberklarnir sigast at vera

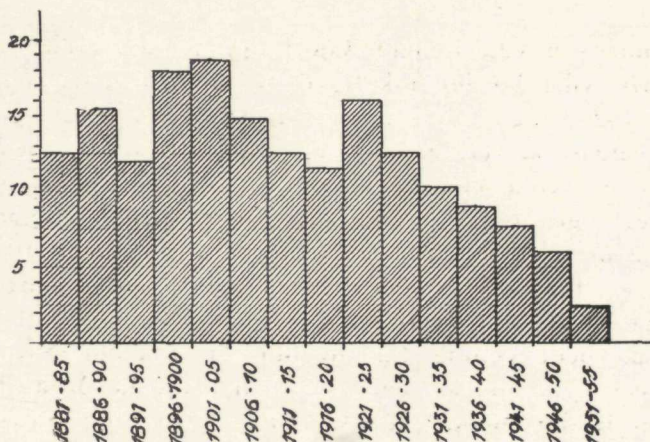
bæði gamalur kenningur og algongd sjúka í Føroyum. Hon er fyrr á døgum vorðin mistikin fyri aðrar sjúkur. Men hann sigur seg eisini vita um bæði bygdir og oyggjar, har tuberkklarnir ongatíð munnu hava gingið, og dugir hann av oyggjum at nevna: Nólsoy, Hestoy, Koltur, Skúvoy og Stóru Dímun, men, tekur hann upp aftur, her eru eisini bæði bygdir og oyggjar, har tuberkklarnir ivaleyst leingi hava verið og enn eru vanligir, eitt nú í fleiri bygdum í Sundalagnum. Heilsulagslýsingarnar frá 1900 og fram í tíðina siga javnan frá tuberkklum í øllum læknafylkjum — og við teimum oyggjum í huga, har sjúkan ongatíð skal hava verið, kann verða nevt, at í 1915 verður sagt, at nú er Nólsoyggjin illa viðfarin av tuberkklum, og at tuberkklalæknin ger vart við, at sjúkan tey stöð, hon leingi hevur verið kend, tykist at vera lín, men at hon breiðir seg sum farsótt og gongur ring, har hon higartil hevur verið heilt ella nærum ókend, t. d. nøkur ár harfyri í Skopun. Í 1920 vant hon nógv uppá seg í Norðdepli. Fyrst í 1930-árunum herjaði hon illa í Skúvoy, og í 1934 gekk hon sum farsótt í Mykinesi (*Lyng* 1935a, b).¹⁾ Tá saman um kemur, man tað kortini einans vera heilt fá stöð, har tuberkklarnir ikki hava verið kendir fyrr enn á okkara døgum.

1. Tey kunngjördu tøluni.

Frægast skil fáa vit á sjúkugongdini um allar Føroyar, eygleiða vit 1. og 2. farmynd, har øll tøluni úr 2. talvu eru sett upp — í 1. farmynd fyri tey deyðu, í 2. farmynd fyri tey nýfráboðaðu sjúku. Súluhæddirnar eru meðaltøluni um árið fyri hvønn 5-ára bólkin roknað uppá 10.000 íbúgar.

Taka vit fyrst *tuberkkladeyðan* so sæst, at 1. farmynd upp til 1920 er óreglulig, har eru høvdir og lægdir, men kortini

¹⁾ Viðmerkjast kann, at *Faber* (1944), sum í 1919 vitjaði m. a. Mykinesi, skrivur, at tá teir komu hagar . . . «fingu vit læknar skjótt nóg mikið um at vera . . . har vóru nógvir sjúklingar við magasári, tuberkklum (tant her) o. s. fr.»

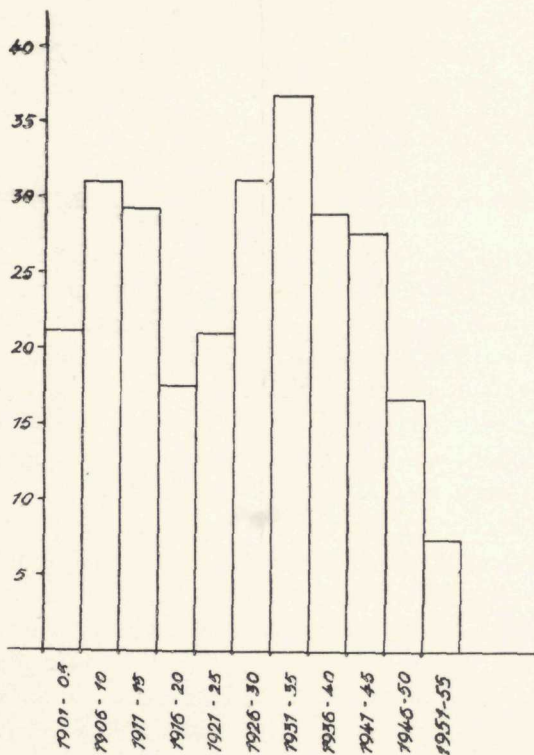

1. farmynd. Tuberkladeyðin í Føroyum 1881—1955. Meðaltal um árið uppá 10.000 íbúgvar. (Deaths from all forms of tuberculosis in the Faroe Islands during the years 1881—1955. Average number per year per 10.000 population).

er aðalgongdin tann fyrri alt strekkið 1881—1955, at tuberkladeyðin stöðugt hevur vundið uppá seg fram til tíðarskeiðið 1901—05 og síðani hevur so verið ein liðandi minkan. Einkin lógið er í tí, at farmyndin upp til 1920 er óreglulig. Hetta skilst tvørtur í móti væl av tí, sum framsanundan er frágreitt tølunum viðvíkjandi. Upp til aldarSKIFTIÐ hava tølini verið ið hvussu er 10 % ov lág, og haðan og upp til 1920 ið hvussu er eini 33 % ov lág, fyrri bæði hesi tíðarskeið kanska allarhelst meiri, hóast vit einki kunnu siga um hetta fyrri púra vist. Tá tuberkladeyðin her á landi hevur verið í hæddini, í tíðarskeiðinum 1901—05, eru ivaleyst uppá hvørjar 10.000 íbúgvar deyð í meðal eini 25 fólk um árið. Síðan er farmyndin liðandi fallin. Ikki heilt liðandi og regluliga kanska, tí hóast sjúkan í mong ár hevur gingið víða um í oyggjunum, so vita vit, at hon í tíðarskeiðinum 1900—35 summi ár hevur lagt undir seg nýggj øki, har hon kanska ongatið áður hevði verið, og kann tí okkurt árið stökka upp um ta regluligu gongd,

vit annars høvdu væntað. Gjørt upp í 5-ára bólkar eins og her, vilja kortini tilíka frávik so toluliga verða javnað. Eftir 1920 mugu tølini, eins og vit framman fyri hava greitt frá, haldast at vera álítandi, og tryggari eru tey á at líta, yngri tey verða. Hetta samsvarar so eisini við teirri vøkru og regluligu gongd, farmyndin hevur tey seinastu 35 árin, eitt javnt fall niður í 2,3 tuberklaandlát uppá hvørjar 10.000 íbúgv. Eins og tað sæst á 3. farmynd, verður gongdin, leggja vit tey 10% útfyri 1881–1900 og 33% útfyri 1901–20, at kalla heilt reglulig. Ein óreglulig lægd verður 1891–95. Kanska eigur hon at vera har — skipatalið hevði tá í Føroyum heldur minkað tey seinastu 10–15 árin framman undan. Kanska er hon bert at vísa seg, vit vita jú ikki, um brekini í taltílfari okkara eru av somu stødd (10%) alt hetta tíðarskeið, ella um brekið í tíðarskeiðinum 1891–95 hevur verið serliga stórt og árin beint undan og aftaná minni. Í báðum førum verður lægðin tá skiljandi.

Nógvar ferðir verri er at meta beint teimum nýsjúku viðvíkjandi. Hesi eru sett upp í 2. farmynd. Tað sæst, at einki fantílsi fæst á hesum nýfráboðaðu áðrenn 1930, men kann hetta okkum heldur ikki undra, tá vit hava í huga tað, sum áður er frágreitt um hesi tøl. 1900–30 hava hesi tøl eina púra óregluliga gongd og tykjast mest sum at hanga í leysum lofti, tí bera vit tey saman við farmyndina av tuberkladeyðanum eru báðar myndirnar ikki samlíkar, hóast gongdin — alt annað mett javnt — noyðist at vera tann, at ein øking ella minking av andlátunum sjálvandi má koma eini samsvarandi øking ella minking av teimum nýsjúku á baki. Fleiri, ið doyggja, fleiri noyðast at hava verið sjúk árin framman undan. Frá 1930 og út eftir er at finna ein púra reglulig og jøvn minkan í talinum á teimum nýfráboðaðu sjúku, til tess vit í seinasta 5-ára bólkinum, 1951–55, koma niður í higartil lægsta talið, 7,4 í meðal um árið uppá hvørjar 10.000 íbúgv. Lítið batar meiri enn framman undan er gjørt at togast uppaftur í saman um hesi vánaligu, gomlu tøl nýfráboðaðum viðvíkj-

2. farmynd. Nýfráboðað tuberkklasjúk í Føroyum 1901–55. Meðaltal um árið uppá 10.000 íbúgvar. (New cases from all forms of tuberculosis in the Faroe Islands during the years 1901–55. Average number per year per 10.000 population).

andi. Vit skulu bert taka upp aftur, at hesi tøl frá fyrstan tíð og til seinast í 1920-árunum eru óálítandi og onga hylling geva á, hvussu gongdin í tuberkklasjúkuni hevur verið her á landi. Eingin ivingur kann vera í, at farmyndin má hava líkst henni av tuberkkladeyðanum, men at hon hevur tikið dik á seg og er hækkað nøkur ár undan hesi, so at hon man hava verið í hæddini í árunum beint undan aldarskiftinum. Hvussu høgt farmyndin hevur gingið, hvussu

nógv nýsjúk uppá hvørjar 10.000 íbúgvar veruliga hava verið, tá ringast stóð til, er sjálvandi, nú vit meiri enn hálva øld seinri standa púra á berum, ógvuliga illt og kanska ógjørligt at meta um.

2. Sjúkugongdin, sum hon av røttum má ætlast at hava verið.

Kortini má tað vera okkum loyvt at royna hetta; men áðrenn vit hetta gera, seta vit fram triggjar treytir, sum verða at lúka, og sum ein og hvør gjølla má hava í huga, fer hann at nýta úrslit okkara til samanberingar við samsvarandi tøl úr øðrum londum.

Fyrsta treytin er tann, at vit hugsa okkum øll tuberkla-sjúk fráboðað eins væl og regluliga árinum framman undan 1930 sum árinum aftaná.

Onnur treytin er tann, at fráboðanirnar fevna eins víða um tuberklaeyðkenni, sum tey hava gjørt frá 1930-árunum og fram eftir. Við øðrum orðum, vit hugsa okkum fráboðaðar allar smittuhitar, allar tilburðir av knútarósin, vatn á lungunum og ikki um at tala allar tuberkklar í heila- og mønuserki og aðrar staðir í kroppinum umframt sjálvandi allar reiðuligar lungnatuberkklar, sum lækna eru komnir fram á í starvi teirra. Henda treytin er ikki at gloyma, tí vit skulu ikki gera okkum vónir um, at lækna í størri samfeløgum enn okkara, har yvirlitið meiri hevur lyndi til at kámost burtur, eru førir fyri at boða eins væl frá hesum fyrstu tuberklaeyðkenninum, sum vit hava høvi til her á landi. Farmyndin vit fáa á henda hátt kann tí sigast bert at vera ein kynstrig mynd. Hon kundi ongatið verið uppkomin tá á døgum, hóast fráboðanirnar høvdu verið tær allar bestu, og menn høvdu lagt sær so nær sum gjørligt. Tí tá vitstu menn ikki um, at fleiri av teimum sjúku-eyðkennum, vit her taka við, av røttum høvdu tuberkklar til atvoldar. Heldur ikki høvdu teir røntgen, og máttu tí fleiri tilburðir av lungnatuberkklum gleppa burtur í millum. Men almiklan heilsusøguligan týðning hevur tilík gjørd farmynd

kortini, tí hon kann, verður hon á leið, siga okkum nóg um sjúkdómsskurðin í tjóðini tá á døgum.

Triðja treytin, vit seta fram, er tann, at tá á døgum doyðu uttan viðgerð eins stórir partur av teimum tuberkla-sjúku og nú, og at tey doyðu eins skjótt og nú, aftaná at tey høvdu fingið sjúkuna. Er henda treyt so toluliga bein, má tað vera á leið at halda, at lutfallið millum tey, sum í einum 5-ára bólki eru vorðin sjúk, og tey, sum í næsta 5-ára bólki eru deyð av sjúkuni, hevur verið nakað tað sama eitt langt tíðarskeið, er ikki okkurt avgerandi hent, sum stórvegis hevur broytt útlitið hjá teimum sjúku til at fáa heilsuna aftur, t. d. munandi betri viðgerðarhættir. Tey seinastu 30 árin verða lutføllini hesi:

Tíðarskeið	1951-55	1946-50	1941-45	1936-40	1931-35	1926-30
Sjúk	7,4	16,7	27,6	29,0	36,7	31,1
Deyð	2,3	6,1	7,7	9,2	10,3	12,5
Lutfall	7,3	4,5	3,8	4,0	3,0	

1926-30 er talið á sjúkum valla beint, men ov lágt, 1931-35 man tað, so lægið hetta kann ljóða, vera ov høgt. Hetta kemst av tí, at í 1928 kom tuberklastøðin, og tann skrásetingin av tuberkulunum um alt landið, sum hon fór undir, ger, at talið tey fyrstu árin í 30-unum er hægri enn tað eigur at vera, við tað at tuberklasjúk, sum árin framman undan av røttum áttu at hava verið fráboðað, ikki koma í ljósmála fyrr enn nú. Lutfallið sæst annars skilliga at minka frá 1951-55 til 1941-45, frá 7,3 til 3,8. Og ógvuliga líkt er til, at tað hevur verið heldur lægri bæði fyri 1936-40 og fyri 1931-35, hóast vit hava starvan tuberklastaðarinnar í huga. Annars er einki lægið í tí ógvuliga fallinum, sum lutfallið sýnir frá 1955 til 1946. Í 1939 kom lógin um tvungna rannsókn av øllum fiskimonnum, og orsakað av henni hava tí nógvir sjúklingar (sí seinri) í góðari tíð verið tiknir inn til viðgerðar. Men serliga er umframt stóðugt

batnandi skurðviðgerð hent tað í báðum teimum seinastu 5-ára bólkunum, at nýggir og sterkari virkandi heilivágir móti tuberklum, eru komnir læknunum í hendi (her verður hugsað um dihydrostreptomycin, p-aminosalicylsýru og onnur). Útitið hjá teimum sjúku til at gerast frísk hevur tí hesi tíðarskeið verið heilt øðrvísi enn árinum framman undan. Hesi tøl eru tí ikki nýtandi til at miða seg eftir aftur í tíðina. Pneumothoraxviðgerðina eru menn farnir at nýta her í Føroyum longu í 1920-árunum. Ivaleyst hava úrslitini tey fyrstu árinum minni enn so verið so góð sum tey seinru árinum. Góð røntgentól at miða seg eftir hava menn ikki havt fyrrenn umleið 1930, og heilt serkøna viðgerð kunnu vit ikki halda, at sjúklingarnir hava fingið fyrr enn upp aftur seinri. Tí er sumt, sum bendir tann vegin, at lutfallið ið hvussu er undan 1920 hevur verið kanska væl lægri enn 3,8, men vit kunnu ikki koma til nakra heilt trygga avgerð í so máta. Heldur einki hjálpir tað okkum at leita til úrslit úr øðrum londum um somu tíð, av tí at úrslitini her víkja so ómetaliga nógv hvørt frá øðrum, og eru menn minni enn so á einum máli um, hvussu ringar ella góðar vónir, hin tuberklasjúki tá hevði til aftur at gerast frískur (*Ustvedt* 1938). — Fara vit tí her at loyva okkum at nýta lutfallið 3,6 millum nýsjúk og deyð heilt aftur til áðrenn aldarskiftið við at taka meðaltalið av 4 og 3 og 3,8, og aftaná skulu vit so royna, so frægt sum tað er gjørligt av tí litla, vit vita um tuberklnar tá á døgum í tryggum tølum, at gera ymiskar smákanningar at vísa, um vit eru á leið ella ikki í úrslitum okkara.

Nýta vit lutfallið 3,6 ber til at seta upp 3. talvu, við tað at vit nýta tuberkladeyðan, rættaðan við 10 % upp til 1900 og við 33 % upp til 1920, sum støði undir rokning okkara.

Seta vit nú hesi tøl upp eins og gjørt er í 3. farmynd, har øll endaúrslit okkara eru teknað upp saman við teimum upprunaligu tølunum, kemur til sjóndar ein heilt onnur mynd enn tað ógreiða úrslitið, sum vit finga á 1. og 2. farmynd av allari teirri eldru tíðini. Vit siggja tá, at tu-

3. talva. Talið á nýsjúkum ætlað eftir rættaða talinum á deyðum.

Tuberkkladeyðin var uppá
10.000 fólki íNýsjúk av tuberkklum uppá
10.000 fólki hava tá verið í

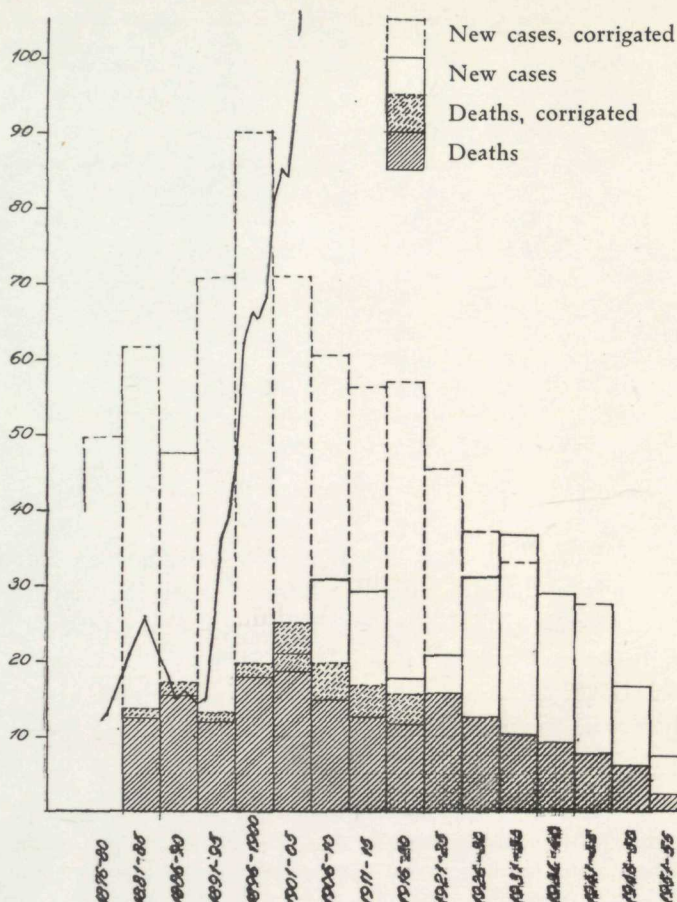
5-ára bólkinum	órættaður	rættaður	5-ára bólkinum	
1881—1885	12,5	13,8	1876—1880	49,7
1886—1890	15,5	17,1	1881—1885	61,6
1891—1895	12,0	13,2	1886—1890	47,5
1896—1900	17,8	19,6	1891—1895	70,6
1901—1905	18,6	25,0	1896—1900	90,0
1906—1910	14,8	19,7	1901—1905	70,9
1911—1915	12,6	16,8	1906—1910	60,5
1916—1920	11,7	15,6	1911—1915	56,2
1921—1925	15,8	15,8	1916—1920	56,9
1926—1930	12,6	12,6	1921—1925	45,4
1931—1935	10,3	10,3	1926—1930	37,1
1936—1940	9,2	9,2	1931—1935	33,1

berklasjúkan mest sum hevur staðið í stað, men kortini havt lyndi til líðandi vøxtur til fram ímóti 1890, men síðani vexur hon øðiligt, kemur í hæddina longu í 1896—1900, men tekur so aftur til at minka.

Nú hevði tað havt ikki lítlan týðning, kundu vit ávíst, at hesi tøl, vit mest sum hava ætlað okkum til, eru eftirfarandi. Roynt skal tí verða at gera nakrar eftirkanningar.

Boeg (1902) sigur frá, at 31. december 1898 vóru í Føroyum 49 sjúklingar við opnum lungnatuberkklum, og «er hetta talið á øllum livandi føroyskum sjúklingum við opnum lungnatuberkklum, eg kenni» — men, leggur hann aftrat, kortini munnu ikki allir vera við, av tí at hann veit um aðrar, sum hava verið burturstaddir, tá hann gjørdi rannsóknir sínar.

Í eini — ikki enn prentaðari — uppgerð av 232 ikki úrvaldum fólki frá 1932—46, har 77 vóru undir 15 ár og 155 eldri (ein samanseting, ið heilt samsvarar við aldursskipanina í tjóðini í 1935), og sum øll gjørdust tuberkulin-positiv til ávása og kenda tíð, fann Poulsen (1957), at tey 10 % ongaríð fingi tuberklasjúku av nøkrum slagi, meðan øll hini fingi eitthvørt tuberklasjúkueyðkenni. Tíðarskeiðið, hetta fólkatilfarið var undir regluligum eftirliti, var 1—15 ár, meginparturin drjúgv 5 ár. Teirra millum vóru í eftirlitstíðini funnin 163 við smittuhita, 24 við knútarósini, 70 við vatni á lungunum, 37 við opnum lungnatu-

3. farmynd. Tuberklarnir í Føroyum 1876–1955, «nýsjúk» og deyð í meðal um árið uppá 10.000 íbúgvar. Teknlýsingin eins og á 1. og 2. farmynd. Prikkaðu strikurnar eru tey rættaðu deyðatølini og tey eftir teimum ætlaðu nýsjúku. Tjúkka strikan er skipatalið (The tuberculosis in the Faroe Islands during the years 1876–1955, «new cases» and deaths from all forms of tuberculosis per year per 10.000 population. The dotted lines are the corrigated numbers. The thick line indicates the development of deep-sea fishing (the number of fishing-vessels)).

berklum¹⁾ (7 av hesum doyðu), 10 við tuberkklum í heila- og mønu-serki (øll hesi 10 doyðu) og 12 við skurðtuberkklum (1 av hesum doyði). Tilsamans doyðu sostatt 18 burtur úr hesum tilfari í eftirlittsskeiðinum. Tey 209, sum sjúkdómseyðkenni finga, áttu at verða fráboðað sum nýsjúk. Vit fara nú at miða okkum eftir hesum tølum í teimum komandi hugleiðingunum, við tað at vit loyva okkum at lata tað, sum hent er hjá hesum 209 sjúklingum, henda í einum 5-ára tíðarskeiði, sum var meðaleftirlitstíðin fyri hettar tilfar.

Taka vit nú tíðarskeiðið 1894–98, so hava vit ætlað okkum til, at í hesum tíðarskeiði áttu av røttum 410 nýsjúk at hava verið fráboðað (sí 3. talvu, haðani fæst $70 \times 2 + 90 \times 3$). Leggja vit tøl *Poulsens* (1957) til grundar áttu millum 410 nýsjúk at hava verið umleið 74 við opnum lungnatuberkklum, 14 av hesum kortini deyðir. Eftir á lívi skuldu tá verið 31. december 1898 umleið 60 við opnum lungnatuberkklum, men hetta tal kortini rokna uppá 10.000 íbúgar. Fólkatalið var hesi ár í meðal 14.000, so talið verður tá 84 á lívi. — Nú er tilfar *Poulsens* (1957) frá 1932–46, t. v. s. frá eini tíð, tá útlitið til at koma seg av lungnatuberkklum so avgjørt var heilt øðrvísi enn í árunum undan aldaskiftinum, har púrt eingin viðgerð stóð tí sjúka í boði her á landi. Vit hava sæð, at lutfallið millum tey nýsjúku í einum 5-ára bólki og tey deyðu í tí næsta frá 1936–45 og til 1941–50 var vaxið frá 3,8 til 4,5. Vit hava til tað ætlaðu farmyndina nýtt lutfallið 3,6, t. v. s. at talið, vit funnu, má minkast við ið hvussu er einum fimtingi ($3,6 : 4,5$), frá 84 til umleið 68. Minnst vit nú til, at *Boeg* (1902) sjálvur sigur seg ikki at hava fingið øll, sum ætlast kundu at hava lungnatuberkklar við í síni uppteljing, og hava vit í huga, hvørji hjálpartól hann hevur havt (einans lurt og sjóneyku), og bera vit tað saman við tað serliga væl kannaða tilfarið hjá *Poulsen* (1957), har bæði hann sjálvur og læknarnir hjá teimum viðvendu frá fyrstu hond gjølla hava havt eyguni eftir minsta sjúkdómseyðkenni, sum bera kundu á tuberkklar, so tykist mær tað heldur vera at undrast á, at *Boeg* í 1898 skuldi vita um 49 tilburðir, har vit í dag skuldu vænta okkum einar 68. — Henda eftirkanning má tí sigast at vísa, at tann ætlaða farmyndin er væl á leið.

Boeg (1902) fann eisini, at í 20-ára skeiðinum 1879–98 vóru deyð 305 fólk av lungnatuberkklum í Føroyum, umframt at hann í endanum á hesum tíðarskeiði kendi 49 á lívi við hesi sjúku. Tilsamans verða hetta 354 fólk við lungnatuberkklum. Nýta vit aftur her tøl *Poulsens*

¹⁾ *Magnussen* (1938) fann at burturav 378 viðvendum høvdu í eini eftirlitstíð uppá $2\frac{3}{4}$ ár 186 fingið tuberkklasjúkueyðkenni, av hesum 13 opnar lungnatuberkklar. Líkt er til, at í eini nóg langari eftirlitstíð høvdu tilsamans eini 30–40 av teimum 378 fingið lungnatuberkklar, t. v. s. eitt tal, sum samsvarar við *Poulsen* (1957).

(1957), har 37 tilburðir av lungnatuberkklum samsvara við eini 209 nýsjúk fólki, fáa vit, at í hesum tíðarskeiði áttu at hava verið fráboðað $209 \times 354 : 37 =$ umleið 2000 sjúk. Nú noyðast vit sambært somu hugleiðingar sum beint her framman undan at minka hetta tal við einum fimtingi, og eftir verða so umleið 1500. — Nýta vit nú fyrri sama 20-ára skeið tøluni á nýfráboðaðum úr teirri ætlaðu farmyndini (frá 3. talvu), koma vit til tað úrslit, at $49,7 \times 2 + 61,6 \times 5 + 47,5 \times 5 + 70,6 \times 5 + 90,3 \times 3 =$ umleið 1268 tuberkklasjúk, áttu at hava verið fráboðað uppá hvørjar 10.000 íbúgvar. Íbúgvatalið var mitt í hesum tíðarskeiði umleið 12.700, tilsamans áttu tí umleið eini 1610 nýsjúk at hava verið. Hava vit aftur her í huga, at talið hjá Boeg (1906) er í lægra lagi (ber saman við tað, vit áður hava funnið við at bera tað saman við kanningar Rasmussens 1931a), má tað sigast, at okkara ætlaða tal, umleið 1610 sjúk, samsvarar ógvuliga væl við tað talið, umleið 1500, vit koma fram til við at nýta kanningar Boegs (1901) sum støði, eitt tal, sum vit við vissu halda okkum vita er ov lágt.

Rasmussen (1932) hevur talt allar kendar tilburðir av tuberkklum í Eiðis læknaðomi, sum vóru á lívi h. 31/12 1929, og kom til talið 185 fólki, har hann fann merki av grøddum ella ógrøddum tuberkklum. Fara vit nú at bera hetta úrslit saman við 3. farmynd við tað, at vit loyva okkum at siga, at hesir 185 tilburðir stava frá teimum fólki, sum borin eru í heim í hesum læknaðomi síðan 1860, og at hesi øll liva uttan tey, sum deyð eru av tuberkklum, so ber til úr 3. talvu at rokna sær til, hvussu nógv nýsjúk skulu hava verið hetta 70-ára tíðarskeiðið (frá 1860–75 seta vit munin millum nýsjúk og deyð til 27 um árið uppá 10.000 íbúgvar, og er hetta á góðari leið, hini tøluni beinleiðis tikin úr 3. talvu). Verður fólkatalið í 1880 sett til 1487 og í 1915 til 1987, koma vit til tað úrslit, at 1861–1900 skulu hava verið umleið 240 nýsjúk, og 1901–1929 umleið 214 nýsjúk, tilsamans eini 454 fólki, sum sambært treytir okkara enn skuldu verið á lívi við árslok 1929. Teirra millum skuldu, nýta vit aftur her Poulsen (1957) sum støði, tá verið umleið 241, sum høvdu líkindi til at vísa okkurt merki av grøddum ella ógrøddum tuberkklum (lungnatuberkklum, vatn á lungunum og skurðtuberkklum). Verður hetta talið nú, eins og omanfyri er gjørt, minkað við einum fimtingi, fáa vit eftir umleið 190 fólki, eitt tal, sum má sigast at hóska væl saman við teimum 185, sum Rasmussen (1932) fann, serliga tá vit hava í huga, at hann einans hevði röntgenkanningar at styðja seg til hjá teimum, sum verið høvdu á sjúkrahúsi ella bróstsjúkrahúsi. Og heldur ikki ber til at hugsa sær, at treytir okkara, at øll enn skulu vera á lívi, halda, tí sjálvandi eru summi deyð av aðrari atvold. Men samanberingin tykir uppافتur her at vísa, at ætlaðu tøl okkara eru á ógvuliga góðari leið.

Hóast eingin má leggja meiri í hesar eftirkanningar, enn tær orka at bera — tøl vunnin úr ymiskum tíðarskeiðum eru jú nýtt hóast við varsemi — er kortini hugaligt at síggja, at vit júst fyri tað tíðarskeiðið, har mest ráddi um hjá okkum — tíðin beint undan aldarskiftinum — kunnu vísa, at líkt er til, at ætlaða farmynd okkara teimum nýsjúku viðvíkjandi er á heilt góðari leið.

Er hin ætlaða farmyndin á leið elstu tíðina, so man lítið vera at ivast í, at hon seinri gevur eina væl beinari mynd av, hvussu sjúkan hevur brotist her í oyggjunum.

Vilja vit tí nú loyva okkum at halda, at 3. farmynd, sum undir einum gevur gongdina í tuberkklasjúkuni her á landi frá umleið 1880 og til 1955 bæði tað, teimum deyðu og teimum nýsjúku viðvíkur, tað vit kunnu ætla í dag, lýsir okkum viðurskiftini væl, so sum tey hava verið.

3. Atvoldirnar til hesa sjúkugongd.

Hin mikli spurningurin verður tá, um vit vita um nakra so munandi broyting í tjóðarlívinum, at slík broyting kann hava verið atvoldin til, at tuberkklarnir her á landi frá mest sum at hava staðið í stað upp gjøgnum 19. öld, fara at kvinka upp eftir frá umleið 1880, sporðreisast um sjálvt aldarskiftið, og so aftur líðandi fara at minka.

Boeg (1902) hevur fyri munni, tá hann viðger vaxandi deyðatalið seinast í 19. öld, at farsóttir av meslingum og beinkrími økja um tuberkkladeyðan sama ár ella beint aftaná, at slíkar farsóttir hava gingið. Heerup (1928 a, b) tekur hetta uppáftur í ritgerðum sínum og sigur, at tað er sjónskt, at tuberkkladeyðin vexur tey tíðarskeið, har farsóttir hava verið av beinkrími, kikhosta ella meslingum. Sum áður nevnt hava heilsulagslýsingarnar fyri 1909 og 1915 hugsað um kikhosta sum atvold til eina øking av tuberkklunum, men hin seinra avnoktar tað, sum hin fyrra heldur seg vísa.

Ikki sørt av áhuga hevur hesin spurningur sjálvandi, og havi eg tí kannað, hvussu verið hevur við tilíkkum sam-

bandi frá 1910 og øll árinu upp eftir. Millum meslingafarsóttirnar og tuberkklarnar er einki samband at finna, hvørki tað ið viðvíkur deyðum ella nýsjúkum av tuberkklum. Saman við ella beint aftan á meslingafarsóttina 1928–30 er vøxtur í talinum á bæði nýsjúkum og deyðum av tuberkklum, men — vita vit — hesin vøxtur í talinum (ið hvussu er á nýsjúkum) hesi ár hevur aðra atvold, og er, sum áður frágreitt, valla bein, men bert at vísa seg. Beint tá meslingafarsóttin 1915–17 og hin ógvuliga stóra farsóttin í 1935–36 eru í Føroyum, er avgjørt um somu tíð fall í tuberkklunum. Við kikhofafarsóttirnar er einki regluligt samband og heldur ikki við tær stóru farsóttirnar av beinrími. Onkustaðni fella høvdir og lægdir fyri allar hesar sjúkur toluliga væl saman, men gongdin í tuberkklunum tykist ikki á nakran hátt at laga seg eftir, nær hesar farsóttir hava verið. Taka vit allar fráboðaðar smittsamar sjúkur á hvørjum ári undir einum og bera tær saman við tuberkklasjúkuna, er heldur einki regluligt samband at finna.

Hetta úrslit sigur sjálvandi ikki, at slíkar farsóttir — og tá serliga av beinrími og meslingum — hava einki at týða, at tær veikja ikki fólk móti tuberkklum, so hin sjúki ikki doyri áðrenn hann annars vildi gjørt, og sjúkan brýtur ikki út hjá tí smittaða, sum annars kanska hevði eingi tuberkklasyðkenni fingið. Vit vita, at so er ofta, men hesar farsóttir tykjast kortini ikki at gera so nógv um seg, at tað skilliga sæst aftur í sjálvari sjúkugongdini í landinum. Vit noyðast at leita aðrar staðir eftir meiri munandi atvoldum.

Ymist er at føra fram.

Vár tíðin undir einahandlinum mangan ein ring tíð, so tykist eftir tí at døma, sum heilsulagslýsingarnar og t. d. Boeg (1902) vita at bera fram, tey fyrstu umleið 40 árinu av frihandilstíðini fyri hin minni menta her á landi at hava verið ein stak vond tíð, har nógv stóð á folki, áðrenn alt so líðandi hevði lagað seg eftir tí nýggju tíðini, sum nú alt í einum legði inn yvir landið. «Smámaðurin úti á bygð» — so tekur Boeg (1902) til eftir eini frágreiðing tey árinu

— «gjørdist eitt nummar í bókum handilsmannsins.» Pengar millum fólk vóru ógvuliga sjáldsamir. Føðslan broyttist frá kjøt og fiskamatnaði og mjólk til meiri grónkendan kost. Breyð, ikki at tala um køka, sum higartil hevði verið høg tíðarkostur, otaði seg meiri og meiri inn, og nýtslan vant uppá seg saman við kaffi og te (staðin fyri mjólk). Læknarnir siga turran fisk og epli at hava verið dagligan kost í fátækra tíðini í 1880 og fyrstuni av 1890-árunum. Hetta var eisini tíðin, tá vit vita, at rúsdrekkannýtslan vant stórliga uppá seg, og jørð varð sett í veð fyri brennivín. Eisini klædnabúnin broyttist við og við til útlendsk pløgg, sum illa hóskaðu til veðurlagið. Út móti aldarskiftinum fór at lýsna, innløgurnar av skipsfiskiskapinum fóru at seta sær spor. Fólk fingi tað rúmari við pengum. So við og við komu nýggj hús av viði, veggjakroysurnar fóru at fækka, grúgván varð býtt um við komfýr, og stovur og kømur komu aftrat. Ivingasamt er kortini, um tey bøttu húsa viðurskiftini hava broytt nakað til muns í smittuvánunum, ið hvussu er í fyrstuni. Fólk høvdu lyndi til bert at nýta køkin, saman við grúgvuni hvarv ljóðarin, so luftskiftið inni gjørdist verri (ta sáttdrepani megina, sum eldri læknar hugsaðu sær at hava verið í torvroykinum, halda vit nú hava havt einki uppá seg), moldgólvini vóru nú vorðin til trægólv, sum kortini sigast tey fyrstu árin meiri at hava verið sópað enn vaskað, so tuberkulabakteriurnar — spýtingin var tá, vita vit, ein herviligur ósiður — saman við tí turra dusminum fingi høvi at sveima í rúminum. Enn var leingi vanligt, at meiri enn eitt fólk svav í somu song. — Væl er tað hugsandi, at summar av teimum her nevndu umstøðunum hava givið tuberkulunum betri gróðrarvánir í føroysku tjóðini tey seinastu árin undan aldarskiftinum. T. d. leggur so kønur maður sum *Faber* (1930) ógvuliga nógván dent á kostin, eina mest feskan fisk og kjøt. Men munnu hóast alt umstøðurnar hava verið so munandi verri tá enn árin framman undan? Heilt sannførd kenna vit okkum ikki. Nærri kanningar munnu helst fara at vísa, at

neyðin millum vanligt fólk her á landi hevur verið stór langt aftur í søguliga tíð, ið hvussu er man tað illa bera til, at tær beint her framman undan nevndu atvoldir til lítar kunnu ráða okkum ta gátu, hví tuberkklarnir vundu so øðiligt uppá seg beint undan aldarskiftinum. Samgongu- líkindini oyggja og bygda millum vóru lítið broytt hesi ár.

Men her hendi nakað annað í seinasta fjórðingi av 19. öld, sum broytti viðurskiftini út í æsir, og var hetta skips- fiskiskapurin.

Tá einahandilin varð avtíkin, vóru 3 skip í Føroyum, og í 1860 vóru tey 9, men hetta vóru ikki fiskiskip, men skip, sum sigldu farmasigling. Skipsfiskiskapurin byrjaði ikki av álvara fyrrenn umleið 1870, men ilt er at fáa skil á skipatalinum tey fyrstu árin. Líðandi man talið vera vaxið, men í 1877 tykjast ikki at hava verið fleiri enn 12 fiskiskip, í 1878 13, í 1881 21, í 1882 22 og í 1883 26, men minkaði so nøkur vánalig ár niður í 14 í 1890. Men so kemur serliga aftaná tað góða fiskiárið í 1891 ein bráður vøxtur, og síðan hava vit gott um at halda talinum við- víkjandi.¹⁾ Hesi tøl munnu vera álítandi:

1877	12	1890	14	1899	68
1878	13	1891	15	1900	81
1881	21	1892	25	1901	85
1882	22	1893	36	1902	84
1883	26	1894	39	1903	95
1885	20	1895	46	1904	112
1886	18	1896	62	1905	114
1887	15	1897	66	1906	122
1888	16	1898	65	1914	140

¹⁾ Lætt tykist ikki at vera at fáa tey púra beinu tølini fram. Almenn lýsing (*Statist. opl.* 1918) hevur hesi tøl: 1870 — 16, 1880 — 26, 1890 — 25, 1900 — 91, men uppí hesi tøl eru tald onnur enn fiskiskip. *Betænkn. fær. Erhvervsf.* (1939), *Joensen, Petersen & Mortensen* (1955) og *Mitens* (1956) nevna einstøk tøl um fiskiskip, men ikki ár undan ári. Tey tøl, eg her havi nýtt fyrri 1856, 1860, 1878 og 1882 — 1906 hevur harra Páll J. Nolsøe, skjalavørður, gjørt so væl at leita mær fram, og beri eg honum her mína tøkk fyrri hetta.

Tey 10 árinum frá 1891 til 1901 tykt fiskiflotin sostatt at vera nærum sexfaldaður. Manningin umborð á hvørjum skipi lá tá frá einum 12 upp til 15 ella 16 manns, og hava tí umleið 1100 menn verið til skips um aldarskiftið (í 1906 vita vit, at manningin lá um 1400.¹⁾)

Eisini vita vit, at um 1890 fóru fleiri ár einir 800 menn til Íslands og aftur (fluttir við norskum guvuskipi) at fiska (Joensen, Mortensen & Petersen 1955). Tað nýggja var tí hent hesi seinastu 10 árinum undan aldarskiftinum, aftaná at skipsfiskiskapurin so spakuliga árinum frammanundan hevði tikið seg upp, at Føroyingar úr øllum oyggjum og bygdum landsins annaðhvørt í ferðalag ella umborð á føroyskum skipum komu at liva heilt nær hvør uppat øðrum. Tí er einki lógið í, at tuberkklarnir júst í hesum árum eru bornir út um alt landið at kalla. So mikið vita vit fyri vist av syndarligum royndum um smittu umborð á skipum upp til 1939, at her kann eingin ivi vera um, at hetta er atvoldin til, at tuberkklasjúkan kemur í hæddina í Føroyum um aldarskiftið 1900.

Eftir er nú at kanna, um afturgongdin í tuberkklasjúkuni frá aldarskiftinum og upp til okkara dagar bert er hend av tilvild ella um vit her hava øllum tí miðvísa starvi, sum hevur verið gjørt her á landi í hesi øld fyri at takka, at sjúkan í so stórum er minkað.

E. Framgongdin í heilsuverkinum — miðvíst starv móti tuberkklum.

1. Læknar og sjúkrahús.

Eins og nevnt er fyrst í hesi ritgerð var í øllum Føroyum upp til miðjuna av 19. øld einans læknin, og sat hann í Havn. Hin mikla meslingafarsóttin, ið gekk her í

¹⁾ Ikki var tað fyrrenn undir fyrsta heimsbardaga og seinri, at so stórar manningar komu á skipini, 20 og fleiri. Tey fyrstu árinum hevði hvør maður sína koyggju.

oyggjunum í 1846, man kortini til fulnar hava víst, at ógjørligt var at fara um allar bygdir, tá okkurt barst á, og tí vórðu hetta ár 2 læknar sendir higar eitt skifti. Í 1852 kom lækni á Tvøroyri, í 1872 í Klakksvík og í 1883 í Vestmanna. Allir hesir vóru embætislæknar – ráðini hjá fólki vóru ring, og sjúkrakassar vóru ikki tá á døgum. So við og við sum fólkatalið vax, gjørdist sjálvandi tørvur á fleiri læknum, men hitt almenna helt seg kortini ikki til at seta fleiri embætislæknar, og var tí gingin tann leið, at hitt almenna (statur og løgting saman við kommununum) játtaði eina fasta lön, ið saman við húsum og nakað av brenni (mest torvi) kom at viga upp móti teimum í Føroyum lágu sjúkrakassagjöldunum, tá sjúkrakassarørslan nakað væl seinri fór at vinda uppá seg. Striltið gekkst kortini at fáa læknar, ofta varð leingi leitað, og viðhvørt lógu størvini leingi uttan mann í sessi, men so liðandi komu so tey kommunulæknastørv, ið nú eru.¹⁾ Vaxandi læknatalið hevur sjálvandi gjørt tað høgligari hjá fólki at søkja lækna, og likindini til at tuberklasjúk skjótari vóru funnin, áðrenn sjúkan hevði vundið ov mikið uppá seg, batnaðu.

Upprunaliga var eittans sjúkrahúsið í landinum, gamla hospitalið í Havn, men skjótt tóku íbúgvararnir í Norðuroya læknadømi seg saman, og í 1898 varð í Klakksvík latið upp privat sjúkrahús við 8 seingjum. Á sama hátt gekkst í Suðuroy, har sjúkrahús við 12 seingjum varð uppálatið í 1904.²⁾

Í útheiminum hevði tá tikið seg upp harður bardagi móti tuberklasjúkuni, og bróstsjúkrahús vórðu bygð

¹⁾ 1901 í Havn, 1903 á Sandi, 1912 á Eiði, 1913 í Miðvági, 1927 í Vági, 1928 á Skálafjørðinum, 1946 í Fuglafirði, 1950 í Klakksvík og í 1953 á Tvøroyri.

²⁾ Hesi sjúkrahús eru sjálvandi øll broytt og seingjatalið vaxið, so vit í dag hava umleið 200 seingjapláss á teimum trimum sjúkrahúsum. Aftrat hesum kemur so bróstsjúkrahúsið í Hoydølum. Munandi ábøtur eru kortini fyrri neyðini bæði í Klakksvík og í Havn.

viðá hvar. Hesin spurningur kom fyrri á lögtingi í 1906, longu í 1907 varð farið undir at byggja, og í juni 1908 varð *bróstsjúkrahúsið í Hoydølum* upplatið við 32 seingjum.¹⁾ Frá hesum ári kunnu vit tí rokna við, at líkindini hava verið til at fáa sjúklingar við lungnatuberkklum til rættuliga viðgerðar.

2. Tuberkklalóggávan.

Fyrsta lóg her á landi, ið nemur við tuberkklarnar er hin undir fráboðanunum áðurnevnda lóg nr. 54 av 26. marts 1898, ið gevur embætislæknanum heimild til at lata sáttreinska bústað, búnað og seingjarklæði, har sjúklingur er deyður av smittandi lungnatuberkklum. Henda heimild er uppafurtikin í lógum frá 15. mai 1903, 29. marts 1904 og 16. december 1910.

Longu seinast í 19. øld vóru, sum áður er nevnt, fólk farin at skilja, at tuberkklarnir vóru ein smittandi sjúka, hóast hin gamla lagnutunga líkasælan, ið helt sjúkuna vera eitt ættarbregði, sum einki gjørdist við, enn í mong ár forðaði fyrri verndarstarvinum. Ein smittuótti fór um alt landið og helt ikki fáum sjúkum frá at søkja lækna, so tey skuldu ikki fáa smittuheit við sitandi á sær fyrri lívið. Tey meiri upplýstu strongdu á, teirra millum vax — sum frá sagt er í heilsulagslýsingini fyrri árið 1904 — áhugin fyrri meiri miðvísu starvi móti tuberkklunum eins og fyrri uppskotum til nýggjar tuberkklalógir, og lögtingið setti í 1904 niður nevnd til at fyrirreika lóggávu.

Fyrsta beinleiðis tuberkklalógin kom við fyriskipan av 1. december 1905, ið setti lóg nr. 69 av 14. apríl 1905 (om Foranstaltninger til Tuberkulosens bekæmpelse) í gildi í Føroyum. Leiðslan í bardaganum móti tuberkklunum verður lögð undir embætislæknan, kommunustýrini og heilsunevndirnar undir eftirliti yvirheilsunevndarinnar. Lóg

1) Í 1932 vórðu nýggj hús bygd aftrat, so seingjatalið vax til 54.

in gevur heimild til, har sjúklingar bera grova smittu, og aðrar atgerðir ikki kunnu ætlast at fara at hjálpa, tá at leggja viðkomandi smittuberar inn til viðgerðar. Kortini kann eingin giftur verða lagdur inn móti vilja sínum ella hjúnarfelaga. Viðgerðin verður í slíkum førum goldin av tí almenna. Eisini eru reglur, ið skulu forða fyri, at smittandi kvinnur skulu kunna hava børn á brósti, og at smittandi fólk kunna taka børn til fosturs. Reglur viðvíkjandi skúlabørnum, lærarum og øðrum tænaðummonnum o. s. fr. Niðurløgan er, at útreiðslur, sum standast av røkt av sjúklingum, har smittuvandi er, verða fyri ein part afturgoldnar av statinum. Eisini kann peningur verða veittur til upplýsingar um tuberkulasjúkuna og um, hvussu fólk kann verja seg móti henni. — Samstundis var við fyriskipan av 1. december 1905 lóg nr. 70 av 14. apríl 1905 um statsstudning til sjúkrahús fyri tuberkulasjúk umframt til viðgerðar á slíkum sett í gildi í Føroyum. Treytirnar fyri at tilík sjúkrahús kunnu verða góðkend eru settar upp, og fyri hvussu studningur verður latin. — Hin 19. september 1912 kom frá løgmaráðnum reglugerð fyri Føroyar viðvíkjandi sáttreinskan, har nærri er frágreitt, hvussu tilík reinskan skal fara fram í teimum ymisku førunum. — Lógirnar um atgerðir móti tuberkulasjúkuni og um statsstudning eru so fleiri ferðir viðkaðar og aftur settar í gildi — fyriskipanir av 6. dec. 1912, har lóg nr. 55 av 1. apríl 1912 og lóg nr. 148 av 10. maí 1912 verða settar í gildi. Í hesi seinastu er m. a. tað nýggja komið, at eisini feløg, sum hava til uppgávu at starvast móti tuberkulasmittuni, eftir nærri treytum kunnu fáa statsstudning.

Seinasta snið hava hesar lógir fingið við fyriskipan nr. 185 av 1. apríl 1921, smb. kgl. fyriskipan nr. 138 av 22. marts 1939, har lóg nr. 145 av 12. marts 1918 um atgerðir móti tuberkulum verður sett í gildi her á landi, og við fyriskipan nr. 249 av 30. september 1924, har lóg nr. 66 av 29. marts 1924 um statsstudning til viðgerðar av tuberkulasjúkum verður sett í gildi fyri Føroyar. Í hesi sein-

astu er m. a. komið við, at statsstudningur kann verða veittur til viðkan og byggingar av tuberkلاميðgerðarstöðum og — annaðhvørt sum studningur til feløg ella kommunur — til raxturin av *tuberklastøðum*, — Loksins er — lógin um kanning av skipsmanninum verður seinri nevnd — komin kunngerð av 6. mai 1952 um upphald tuberkلاميjúklinga á tuberkلاميjúkrahúsum í Danmørk, har skilað verður til, at landsstýrið bert í hendingaførum vil góðkenna, at føroyskir sjúklingar verða lagdir inn á onnur tuberkلاميjúkrahús og bróstsjúkrahús í hinum partinum av ríkinum uttan á tey, sum hitt danska meginfelagið «Nationalforeningen til Tuberkuloses Bekæmpelse» eigur.

3. Føroya felag móti tuberkلاميjúku og tuberklastøðin.

Fyrsta atsóknin móti tuberkلاميunum má vera tann at fáa tey sjúku til hóskandi viðgerðar og at forða fyri nýggjari smittu. Hetta gerst ikki einans við lógum, læknum og sjúkrahúsum, men umframt at vera ein spurningur um viðgerð er hetta stríðið eisini ein spurningur um *fólkaupplýsing* — at læra, hvussu vit sleppa undan at verða smittað og sjúk, og hví vit beinanvegin eiga at leita okkum heilsu bót, hava vit verið fyri tí óhappi at fáa sjúkuna.

Næsta tiltak móti tuberkلاميunum kom tí at verða *Føroya felag móti tuberkلاميjúku*, sum varð stovnað h. 19. oktober 1924, og sum longu í 1926 hevði fingið 1149 limir. Fyrirlestrar um tuberkلامي vórðu hildnir víða um í oyggjunum, tá felagið varð stovnað við tí endamálið at vekja ans fyri bardaganum móti tuberkلاميunum og eftir færimuni at veita peningastyrk til tey, sum ringast vóru rakað av sjúkuni, t. d. tá uppihaldari vegna smittuspjæðing ella viðgerð varð lagdur inn á bróstsjúkrahús. Blómudagur varð hildin, smárit send út millum fólk til upplýsingar, og uppsløg sett upp víða hvar við ávaring um smittuvandan, serliga av spýting. Aðalendamálið var kortini at byggja eitt *tuberkلاميjúkrahús*, hin 2. mai 1926 varð farið undir at byggja, og

í 1927 var hetta – deildin T. B. við landssjúkrahúsið – latið upp við 20 seingjum. Í 1928 varð gjørd ein deild fyri 20 børn – «barakkirnar» við landssjúkrahúsið – sum bert var opin frá 1. marts til 31. oktober, men stongd á vetri (hendan deild varð niður aftur lögð í 1940).

Næsta og munandi tiltakið móti tuberkklunum í Føroyum var *tuberklastøðin*, sum byrjaði í 1928. Ein sjúkrasystir við serkunnleika í tuberkklum fór tá, lonað av tuberkklafelagnum, at ferðast út um landið til at geva meiri upplýsing um sjúkuna. Sama ár varð støðin góðkend av statinum,¹⁾ og so liðandi komu nú *allar atgerðir móti tuberkklum at verða lagdar inn undir ein lækna* (tuberklayvirlæknan í Hoy-dølum, sum hevði bæði bróstsjúkrahúsið og støðina undir sær, og sum til hetta seinasta starv fekk eina serkøna sjúkrasystir til hjálpar).²⁾

Nú tuberklastøðin var komin, og øll leiðsla í bardaganum var lögð undir ein mann, kunnu tey tiltøk sigast at vera gjørd, sum vóru neyðug í einum miðvísam verndarstarvi. Vit vóru nú, samanbornir við onnur lond, ikki illa útgjørdir. Heilsuverkið her á landi hevði nú 74 sengur til tuberkklasjúk (54 á bróstsjúkrahúsinum og 20 á T. B.), tað verður 1 song uppá 338 íbúgvar (til sammetingar kann verða sett Danmørk, altíð frammarlaga í hesum bardaga, við 1 song uppá umleið 1000 íbúgvar), umframt 20 barakkpláss til børn, sum vóru í smittuvanda heima ella so veik, at tey kravdu góða røkt.

Nú var fyrst at fáa skil á sjúkuni, at vita, hvussu víða hon í royndum gekk um landið við at finna fram á øll,

1) Í skrivi frá løgmlaráðnum, dagfest h. 2. apríl 1928. Løgtingið hevði tá framman undan játtað studning við teirri treyt, at staturin eisini játtaði.

2) Áður hevði tuberkklalæknin eisini starvast sum kommunulækni í Havn. Fast høli á bróstsjúkrahúsinum fekk støðin í 1931. Hvussu tuberklastøðin starvaðist í hesum árum er lýst av Lyng (1935 a, 1936). Frágreiðingar um tey seinru árinu eru at finna frá Magnussen (1938 og frameftir).

sum høvdu tuberkklar, at fáa tey til viðgerðar, sum høvdu viðgerð fyrí neyðini, og at forða mest møguligt móti nýggjari smittu annaðhvørt – og best – við at leggja inn smittuberar, til tess teir ikki smittaðu longur, ella – har hetta ikki gjørdist – tá gjølla at venja teir at ansa eftir við hosta og spýting. Alt hetta miðvísa starv kemur nú skilliga til sjóndar á 2. farmynd, har vit síggja talið á «nýsjúkum» at vaxa øðiligt í 5-arárbólkunum 1926–30 og 1931–35. Hesin vøxtur er sjálvandi bert nakað, ið vísir seg, hann sigur einki um, at tuberkklarnir nú eru farnir at taka dik á seg í Føroyum av nýggjum – deyðatalið er alsamt minandi – men stavar frá tí, at í hesum árum verða tuberkklarnir skrásettir um alt landið, og tí verða funnin nógv sjúk, sum eingin vitsti um áður. Eitt annað, sum ger, at tølini hesi ár verða so høg er ivaleyst áðurnevnda persónskortsavni í heilsustjórnini, men mest tað, at nú verða tey nýsmittaðu, beina vegin tey kenna sær okkurt mein, sum vera kann tuberkklar, fráboðað. Hesi ár verður tað vanligur kunnsleiki bæði millum fólk og læknar, at smittuhitin, knútarósin og vatn á lungunum eru tey fyrstu sjúkuveyðkennini, sum tuberkklarnir vísa, og meir og meir fara læknarnir at fáa fatur á tí, at tuberkklar vísa seg skjótt aftaná smittuna, at longu eini 5 tey fyrstu árinu hevur sjúkan vanliga gjørt tað mesta av tí um seg, sum hon kann væntast at fara at gera.¹⁾

1) Mikil hevur áhugin fyri tuberkklasjúkuni verið millum teir læknar, sum her hava starvast, og ikki eru ritgerðirnar fáar, teir hava lagt eftir seg, til at lýsa ymisk vandamál sjúkuni viðvíkjandi. Flestu av hesum ritgerðum hava vit í hesi grein havt á lofti í kanningunum. Her skal verða nevnt, at *Heerup* (1928 a, b) helt seg kunna vísa, at tað serliga var um várarnar, at tuberkklasjúkan stakk seg upp hjá fólki, eitt fyrbrygdi, hann setti í samband við ljósið, sum skuldi skunda undir eina lúrandi tuberklaigerð. Hvussu hetta samband so er ella ikki, er kortini neyðugt at benda á, at óálítandi hava vit í hesi grein hildið júst tær fráboðanir vera, sum hann byggir hetta úrslit á.

Í fleiri vandnum ritgerðum hevur *Rasmussen* (1931 a, b, 1932, 1933, 1954) lýst tuberkklarnar í Eiðis læknadømi og hevur eisini serliga kannað og lýst fyrstu sjúkuveyðkennini og tilgerðartíðina. Seinru árinu er tað ser-

4. Kanningar av skipsmonnum.

Hóast kunnleikin um sjúkuna og líkindini til at finna toluliga skjótt fram á hana, tóktust teimum flestu at vera góð, gjørdist tað kortini meiri og meiri skilligt, at í garðinum til verndar móti tuberkklunum í Føroyum var eitt opið lið, og at tað eina fremst ráddi um at laða upp í hetta. Hugsað verður um *smittu umborð á skipunum*, har fjøld av mannfólkunum í Føroyum liva undir sera trongsligum viðurskiftum stóran partin av árinum, og har smittuvandin tí er øðiligur, hvørja ferð tað óhappið hendir, at ein tuberkklasmittuberi verður mynstraður. Ferð eftir ferð hendi tað seg, at skip við upp til 30 monnum umborð komu heim aftur at kalla sær, men við monnum, har summir høvdu fingið smittuhita, summir vatn á lunguni, aðrir tuberkklar í heila- og mønuserk og uppaftur aðrir tuberkklar aðra staðni í kroppinum. Høvdu skipini verið í Grønlandi, vóru teir frisku umborð viðhvørt beinleiðis komnir í neyð (Lyng 1935 a, Poulsen 1946).

Longu í 1905 sæst í heilsulagslýsingini, at hesin vandin hevur verið umhugsaður, og at menn tá vónaðu, at tær nýggju tuberkklalógirnar skuldu fara at gera mun við tí móguleika, ið har fekkst til at taka smittuberar. Men so var ikki. Í 1926 hevur *Effersøe* henda vandan á máli, men heldur, at ein kanning av øllum manningum hevði verið ógjørilig, bæði ovdýr og meiri enn læknarnir høvdu komið frá. Eisini *Heerup* (1928 a) og *Lyng* (1935 a) vísa á henda

liga *Poulsen* (1946, 1950, 1952, 1953, 1957), sum greitt hevur frá tuberkklafarsóttunum her á landi, og hevur hann sera gjølla kannað og lýst tilgerðartíðina (umleið 40 dagar) og roynt at tíðarfesta sjúkugongdina í mannalikaminum, og hvussu sjúkan tekur seg upp. — Lagt kann verða aftrat, at hesin størri og tryggari kunnleikin um tilgerðartíðina gjørdi, at tuberkklasmitta umborð á fiskiskipum í 1938 av vanlukkuráðnum varð góðtíkin sum vanlukka, so hin sjúki kundi fáa tær sæmdir, sum henda trygging heimildar.

vandan, slapst undan honum, hevði alt verið vunnið, men tað verður hildið at vera ógjørligt.

Frá 1937 bjóðaði tuberklastøðin sær kortini til at kanna allar fiskimenn, sum koma vildu, og tað hendi seg meiri enn so, at fiskimenn av sær sjálvum vitjaðu til kanningar, men teir vóru ov fáir til at tað reiðuliga gjørdi mun (sí seinri). 1937—39 vóru kortini á henda hátt funnir 3 smittu-berar. Núverandi tuberklayvirlækni strongdi kortini alsamt á, og h. 21. november 1939 varð samtykt lóg um *tvungna tuberkklakanning av føroyskum fiskimonnum*, sum eftir hesi lóg, hvørja ferð teir mynstra, skulu vísa fram prógv frá tuberklastøðini, at teir hava ikki smittandi tuberkklar, og má hetta prógv ikki vera eldri enn 1 ár.

Beinanvegin, lógin var komin í gildi, byrjaði tuberklastøðin úti á bygdunum at pirka fiskimenn (december 1939—apríl 1940), og tær rættuligu kanningarnar fóru so fram inni á sjálvari tuberklastøðini um várið og út á summarið 1940. Hvør maður varð lýstur ígjøgnum (í ivaføri varð tikin røntgenmynd), blóðkroppafall varð gjørt og lurtað varð á mannin. Á henda hátt vóru kannaðir fyrsta árið tilsamans 3267 føroyskir fiskimenn (umframt 50 Norðmenn). Tað mesta ein dag var 180 menn. Av teimum pirkaðu vístu teir 53 % seg at vera tuberkulin-positivir.

Hetta fyrsta árið fann støðin 8 fiskimenn við opnum, smittandi lungnatuberkklum, og vóru hesir 8 menn av 8 ymiskum skipum. Umframt vórðu funnir 5, sum høvdu aktivar, men ikki smittandi lungnatuberkklar, og so nakrir aftrat við tuberkklum aðrastaðni í kroppinum. Allir teir smittandi og 6 aftrat vóru lagdir inn til viðgerðar.

Hvussu stóran týðning hesar nýggju kanningar høvdu skilst av tí, at einans ein triðjungur — 1043 av teimum 3267 — áður hevði verið kannaður á tuberklastøðini, og í hesum triðjungi vóru einans 3 av teimum — ikki smittandi — at finna. Allir hinir sjúku vóru at finna teirra millum, sum nú noyddust til rannsóknar, tí lógin var komin.

Hesar rannsóknir vóru í fyrstini ikki í gildi fyri skipini,

sum undir krígunum fluttu feskan fisk til Bretlands, men 13. september 1941 kom hon eisini í gildi fyri tey. 1941–42 fann tuberklastøðin 2 menn við smittandi tuberklum, og tey komandi árin 1943–55 vóru funnir ávikavist 3, 3, 3, 6, 6, 5, 7, 1, 3, 3, 2, 4 og 7 umframt nakrar ikki smittandi sjúkar, sum vóru lagdir inn til viðgerðar. Sjúkir og eisini smittandi menn eru so statt funnir á hvørjum ári.

Hin 10. mai 1950 varð lógin víðkað, so eisini manningarnar á hvalabátum og alt starvsfólkið á hvalastøðum komu undir hana og skuldu kannast hvørt ár, áðrenn hvalaveiðan byrjaði. Seinast var lógin fyri í tingsetuni 1954/55, men aftur longd.

Ikki hevur henda lóg – sum kanska meiri enn nakað annað tiltak hevur bygt borð fyri tuberkklunum her í Føroyum – verið væl umtókt av øllum, minni enn so. Serliga hevur tað, at tuberklastøðin skuldi geva prógvíð, og skip ella menn tí aloftast noyddust til Havnar, fallið monnum fyri bróstið. Síðan 1941 hevur tuberklalæknin til gjøgnumlýsingar havt røntgentól, sum flytast kundi út á bygdirnar og eisini hevur á Tvøroyri og í Klakksvík verið boðið monnum at koma á sjúkrahúsini til tuberklalæknan til kanningar til ávísá tíð. Úrslitini av hesum hava higartil verið vánalig. At lata hesar kanningar upp í hendur á øðrum uttan læknunum á tuberklastøðini man vera óráð – ein ring kanning vil vera verri enn eingin og vil, verða smittuberarar sleptir umborð, koma lógini í uppaftur verri orð, og tá av røttum.

5. Koppingin móti tuberklum.

Hóast alt, sum higartil var gjørt, var eftir enn eitt vandanmál – og tað ikki lítið – skuldu vónir vera til heilt at basa tuberkklunum her á landi. Viðgerðarlíkindini vóru góð og alsamt batnandi við teimum nýggju skurðháttum og heilivágum, sum læknarnir høvdu fingið í hendi. Grovasti smittuvandin, skipini, vóru undir støðugum eftirlitið. Men

— og hetta mátti havast væl í huga — meiri forðað varð fyri smittu, størri vóru líkindini til, at talið á tuberkulin=positivum í fólkinum fór at minka. Longu *Lynge* (1935 a, b) var stórliga farin at ivast í, at bardagin móti tuberklum, so sum hann varð fæddur og so líðandi harðnaði við meiri viðgongdum kanninum av fólkinum, fór at færa á mál. Kanningar hansara og eisini *Rasmussens* (1931 a, b) vísu skilliga, sum væntandi var, at talið á tuberkulin=positivum var nær samantengt við tær smittuvánir, sum vóru og árinu undan eini kanning høvdu verið í eini bygd. Teir funnu, at av 20-ára gomlum í Føroyum vóru í meðal bert umleið 25% tuberkulin=positiv (samanber omanfyri, at av øllum kannaðum fiskimonnum í 1939–40 vóru bert 53% positivir). Hesi ungu fóru nú út í lívið, ógvuliga illa varð móti tuberklum og uttan ta vernd, sum hin tuberkulin=positivi vísir seg at hava, tá hann aftur kemur fyri smittu — nakað sum einans fá av okkum sleppa undan, meðan lívið fer. Tann naggatódn tóktist tí at vera komin í, at meiri, ið gjørt var til at forða fyri smittu, verri vildi hetta einaferð koma okkum aftur um brekku, tá ein fjøld av fólki vóru vorðin tuberkulin=negativ. *Lynge* (1935 a) setur tí longu í 1933 fram til umhugsingar, um ikki *Calmette=kopping* av øllum tuberkulin=negativum man vera einasta gongda leiðin fram, skulu vónir vera um til fullnaðar at rudda út tuberklasjúkuna í Føroyum.

Ymist gjørdi, at hetta tiltak varð ikki beinan vegin framt. Koppingin fekk sum so mangt annað, ið nýtt er, aðrastaðni í heiminum hart mótrák tey fyrstu árinu. So kom heimsbardagin annar, men beinanvegin hesin varð hasaður av, og regluligar skipasamgongur, so tuberkulin og koppingar=evnið kundi fáast til dagsettar tíðir, komu í lag, fekk tuberkulalæknin samtalu við løgtingið um at bera útreiðslurnar, ið av slikari kopping kundu koma at standa, og h. 9. apríl 1946 fór hann so undir at *Calmette=koppa* øll tuberkulin=negativ, sum hildu seg til.

Hetta var eitt ovurhonds stórt arbeiði, sum nú varð

byrjað. Yvirlæknin gjørdi allar pirkingar, allar Mantoux-kanningar á teimum, sum minus vóru við pirking, øll eftirlit og loksins allar koppingar sjálvur, so einki skuldi koma aftur um aftur, nú koppingin var so púra nýggj her á landi. Tí kravdust 4 vitjanir í hvørjari bygd, áðrenn liðugt var, men longu miðjan december 1946 høvdu hann og hjálparsjúkrasysturin verið alt landið runt. Fyrstu 6 vikurnar av 1947 var tikið aftur í aftur í teimum størri byggunum, av tí at nógv sjófólk høvdu verið burturstødd. Boðið hevði verið til koppingar øllum, sum eldri vóru enn 7 ár, undir henda aldur bert, tá foreldrini bóðu um tað. Tá høvdu verið gjørdar 12.373 pirkingar og 9.131 Mantouxkanningar, og 8.268 fólk vóru koppað móti tuberkulum (av hesum tey 1098 undir 7 ára gomul). Tað vil siga, at í fyrsta umfari vóru koppað 28,3 % av allari tjóðini. Undirtøkan frá fólki hevði verið ófør, einans í Suðuroy og í minni mun í Sandoy hevði luttøkan verið heldur vánalig og var har vantrest at finna viðvíkjandi hesari kopping. Nakrar mánaðir seinri vóru í Vágum kannað 481 koppað, men av tí at øll hesi vísti seg at vera tuberkulin-positiv, var fyri fyrst steðgað við hesum eftirkanningum og í staðin hildið fram við koppingunum úti um bygdinar. Í 1947 vóru aftrat koppað 2303 fólk, í 1948 1543, í 1949 1257, í 1950 655, í 1951 1463, í 1952 344, í 1953 775, í 1954 928 og í 1955 254. Tilsamans eru sostatt tíggu tey fyrstu árin, tá vit ikki telja endurkoppingar uppí, 17.790 fólk her á landi koppað móti tuberkulum. Fólkatalið her í Føroyum við árslok 1955 var 32.489. Eftir eru tí útvið 15.000, sum annaðhvørt eru vorðin tuberkulin-positiv av smittu ella ikki enn hava hildið seg til at verða koppað, hóast tey eru tuberkulin-negativ.

1946–55 eru fráboðað 374 sjúk av tuberkulum og 129 deyð. Av hesum hava einans 19 nýsjúk og 3 deyð verið millum tey umleið 17.800, sum eru koppað móti tuberkulum, tey 355 nýsjúku og tey 126 deyðu hava verið millum tey útvið 15.000, sum ikki eru vorðin koppað. Sjálvandi

ber ikki til uttan gjøllari kanningar at bera hesar báðar fólkabólkar saman. Skipaðir eftir aldri kunnu bólklarnir ikki metast javnir, og eisini eftirlitstíðin má gjøllari handfarast. Men kortini kann eingin ivingur vera í tí øðiliga muni, sum er í sjúkdómstali og tuberkkladeyða í hesum bólki.

Koppingin hevur í stórum vart móti tuberkklunum. Lungnætuberkklarnir eru nógvir ferðir sjáldsamari millum koppað fólk, og tuberkklafyribrigdi sum smittuhiti, vatn á lungunum og tuberkklar í heila og mænuserki eru at kalla horvin millum tey, sum koppað eru.

F. Niðurløga.

Við øllum tí fyrivarni, sum vit hava tikið her framman undan, í huga, skulu vit nú at endanum í stuttum taka saman um aftur tað, ið sigast kann um tuberkklajúkuna her á landi.

Tuberkklarnir í Føroyum mugu haldast at vera ein gomul innlend sjúka, longu tíðliga í 18. øld — tað fyrsta vit eiga higartil kannaðar keldur — bera vit við hana, men vit duga ikki enn við vissu at siga, hvussu gomul hon er her í oyggjunum. Einkí kann sigast at hava verið til hindurs fyri, at hon kann vera komin higar til lands í heilt gamlari tíð, og at hon síðani, hóast samferðslulíkindini oyggja og bygda millum hava verið vánalig og smittuvandin fyri alt landið undir einum tí ikki stórum, hevur gingið nú í einum bygðalagi so í einum øðrum gjøgnum øldir. Av og á, mugu vit hugsa okkum, hevur sjúkan ment seg aftaná stórar samkomur við miklum smittuvanda (hátiðarhaldi av ymiskum slagi, stevnum, stórum grindadrápum o. s. fr.), men helst ongatið hava slíkar reiðuligar stórbroytingar verið, at hon sum eitt óløgí hevur kunnað lagt út um alt landið. Í fyrru helvt av 19. øld man tuberkkladeyðin ivaleyst hava ligið um eini 10–15 hvørt ár uppá 10.000 íbúgvir, og munnu hava verið okkurt um eini 30–40 nýsjúk uppá

10.000 íbúgvar um árið. Tá hendir tað í seinasta fjórðingi av 19. öld, at skipsfiskiskapurin tekur seg upp, og smittuvandin margfaldast, so sjúkan nú alt í einum fær høvi til at verða borin út í at kalla hvønn býling í landinum. Hon verður ein reiðulig tjóðarsjúka, so vit stutt fyri og um aldarskiftið 1900 halda okkum vera á beinari leið, tá vit uppá 10.000 íbúgvar meta eini 90 nýsjúk at hava verið í meðal um árið, og stutt eftir aldarskiftið tekur tuberkla-deyðin seg í hæddina og man hava ligið, ið hvussu er um 25 í meðal um árið uppá 10.000 íbúgvar.

Men síðan hava tuberkklarnir verið í liðandi afturgongd, og hetta seinasta 5-áraskeiðið, sum liðugt er at gera upp, 1951–55, vóru í meðal um árið bert 7,4 nýsjúk og 2,3 deyð uppá 10.000 íbúgvar.¹⁾

Fyrst í hesi ritgerð settu vit fram tann spurning, um henda afturgongd bert er komin av tilvild ella av manna-ávum.

Nógvar luttøkuatvoldir eru aloftast uppi í eini heilsuligari framgongd, og ofta eru hesar atvoldir samantengdar hvør við aðra og tí so ringar at greiða, at tað fyri tað mesta er ógjøriligt at døma um, hvør størsta atvoldin er til, at ein sjúka sum tuberkklarnir minskar. Vit kunnu bera fram, at livikorini í landinum so liðandi eru farin at batna aftaná neyðina seinast í 19. öld. Í summum førum er hetta kanska beint (t. d. húsaviðurskiftini), men í aðrar mátar allarhelst ikki (t. d. kosturin). Serliga føðslan verður, eins og nevnt er áður, vanlig hildin hava stóran týdning fyri, hvussu sjúkan tekur seg upp, serliga fyri tuberkladeyðan. Men hóast nóg so víðgongdar kanningar (Guðjónsson 1940) hava vit enn ov lítið trygt tilfar um at halda, til at døma um hetta við vissu. At hin vaxandi áhugin fyri tuberkkl-

¹⁾ Tíverri stendur ikki eins væl til allastaðni, eina ringast í Suðuroy. 1951–55 vóru 39 av teimum 121 nýsjúku og 13 av teimum 37 deyðu úr Suðuroy. Hetta gevur í meðal um árið uppá 10.000 íbúgvar fyri Suðuroynna 12,3 nýsjúk og 4,1 deyð afturímóti teimum nógv lægri tølunum fyri hinar oyggjarnar, sum vóru ávikavíst 6,1 og 1,8.

unum úti millum fólk og tuberklalóggávan (frá 1905 og frameftir) hava havt ein týdning skerst valla burtur. Nú kom í ljósmála, at her var eitt stórt vandamál, sum nú ikki longur kundi dyljast burtur, og sum mátti takast við hørðum, men ivingarsamt man kortini vera, um hetta hevur gjørt stórvegis mun til at minka um sjúkuna sum heild, alt hetta er heldur komið sum eitt úrslit av óttanum fyrri hesi ringu sjúku. Heldur ikki nýggja bróstsjúkrahúsið (í 1908) man — fyrstu árin ið hvussu er — hava verið stórvegis atvold til nakra minking í sjúkuni. Hetta viðgerðarstað hevði sjálvandi týdning fyrri tey sjúku, sum har komu, og minkaði um smittuvandan, har tey sjúku komu frá, men — hetta kann lítil ivi vera í — ofta hevur tað verið mest sum av tilvild, tá sjúkur ella smittuberi er komin undir læknahond tá í tíðini. Vaxandi læknatalið hevur óivað gjørt nakran mun, nú eisini bygdarnar Sandur (1903), Eiði (1912) og Miðvágur (1913) finga kommunulæknar, líkindini verða nú í hesum læknadønum betri at leita sær ráð, men ov lítið skil høvdu — sum vit framman undan hava sæð — læknarnir tá á døgum á, hvussu víða sjúkan gekk í landinum, og ov ring hava hjálparamboð læknanna tá verið samanborið við ta hjálp, vit síðan hava fingið.

Tí man lítil ivingur vera í, at tuberklarnir í Føroyum mest sum av sær sjálvum hava verið í afturgongd, áðrenn nakað munandi tiltak var gjørt ella hevði virkað nóg leingi til, at tað kundi gera nakran mun. Aftan fyrri høvdina, steðgin í sjúkuni og síðani minkingina, liggja ivaleyst nátúrulógir, sum vit illa hava fullt skil á enn. Vit vita, at tær strangastu og mest týnandi bráðu ígerðarsjúkurnar ganga sum øðiligar farsóttir. Ein fjøld fær slíka sjúku, ein fjøld av teimum sjúku bráðdoyggja av henni, men so er hon horvin og við henni smittan, hóast einki skilagott ella munandi tiltak yvirhøvur varð gjørt móti drepsóttini (smb. t. d. Svartadeyðan í miðöldini). Men tuberklarnir eru eingin bráð, men er ein lúrin og áhaldandi sjúka, og hava tí eina heilt aðra gongd. Eru líkindi til tess, kunnu øll verða

smittað við tuberkulum, men minni enn so øll gerast sjúk, tiansheldur fáa so harða og mangan drjúgvu sjúku sum lungnatuberkular, og uppافتur bert ein minni partur doyrv av sjúkuni. Fjöldin av teimum smittaðu vendir bert við frá tuberkulin=negativum til tuberkulin=positivum. Men samstundis kunnu summi av teimum sjúku ganga ár undan ári og smitta onnur, og hjá summum av teimum viðvendu, sum higartil hava verið frísk, kann sjúkan av eini ella aðrari atvold (t. d. onnur ring sjúka ella vánalig kor, sum veikja likamið) fáa fótin fyri seg, so tey verða tuberklasjúk, og summi koma at smitta. Hetta er tí ongatíð ein sjúka, sum hvørva kann úr einum landi eftir stuttari tíð. Eru samgongurnar oyggja og bygda millum fáar, tá vil sjúkan fløða og fjarða aftur og fram, verða borin inn á eina bygd nú og aðra tá og nøkur ár gera meiri ella minni um seg í hesum bygdam. Kólnar hon út í eini bygd, er hon kanska í hæddini í eini aðrari. Á henda hátt mugu vit hugsa okkum, at tuberkklarnir — kanska í øldir — hava sløðst um landið. Men í seinasta fjórðingi av 19. øld og drjúgvum triðjungi av 20. fekk tuberkklasmittan líkindi at breiða seg út um alt landið, so víða sum smittuvánirnar vóru til (fyrst og fremst smittuberar umborð á skipi) og taka tí so fast, sum fólkatilfarið var til (tuberkulin=negativ ella positiv). Ikki kom hon allastaðni ísenn, vita vit, men skeivt er tað ikki at seta fram, at hon longu seinast í 19. øld við tí í stórum vaxandi skipatalinum alt í einum fekk allan tann partin av fólkinum, sum var tuberkulin=negativur, í at velja. Talið á nýsjúkum má tí vexa øðiligt hesi seinastu 10—20 árinu av 19. øld (og hesum vexur nøkur ár á baki deyðatalið). Men tá smittan er sloppin fram at alla staðni, ganga bert heilt fá ár, til tess at sjúkan eisini er komin í hæddina. — Huga vit okkum nú, at fólkanøringin tá steðgaði, aftaná at sjúkan hevði sloppið at borið við hvørt kykt í landinum, so hevði sjúkan eftir fáum árum doyð út, og — eftir tí vit vita í dag — hevði hetta hent eftir einum 5—15 árum. Tann partin av íbúgvunum — hina stóru fjöld

ina — sum tá livdi eftir, hevði nýggj smitta bert í lítlan mun rinið við, og teirra millum høvdu hjá tuberkulin=positivum fólki — og í hesi hugleiðing vóru hetta jú at kalla øll — einans fá fingið rættuliga tuberklasjúku í mann=dóms= og ellisárum, hendi ikki okkurt óvanligt, t. d. aðrar ringar farsóttir ella hungur og hall, sum munandi linkaði fólki í so máta. — Men í veruleikanum gongst sjálvandi øðrvísi, har stendur einki í stað. Fólkið nærst, við tað at børn verða borin í heim, nýggjur ungdómur vexur upp og verður smittaður av teimum, sum sjúkuna hava. Men hvørki talið á nýsjúkum ella tuberkladeyðin nýtist kortini at vaxa, tá alt landið verður tikið undir einum, tí sjúkan hevur nú, hon er komin í hæddina, at kalla bert tær nýggju ársnøringarnar í at velja, og tí eitt nógv minni tal av fólki enn árinum framman undan, tá henni stóð í boði at kalla øll tey nógvu tuberkulin=negativu í øllum landinum. Tí fer sjúkan at minka og síðan mest sum at standa í stað, við tað at nøringin heldur tilgongdina av sjúkum og deyðum uppi, og verður einki gjørt móti sjúkuni, verður hon meiri ella minni at standa við sum ein tjóðarsjúka.

Her er tað, at tær miðvísu atgerðirnar móti sjúkuni hava uppgávu teirra til at fáa sjúkdómstalið niður og at endanum basa sjúkuni. Tí slíkt úrslit, skilja vit, kemur ongastíð av sær sjálvum eins og við teimum flestu bráðu farsóttunum, har smittan hvørvur, tá sjúklíngarnir annaðhvørt eru frískir eftir døgum ella eisini deyðir.

Hann, ið eygleiðir 3. farmynd, vil vera varur við, at heilt upp móti umleið 1930 bendir bugurin í farmyndini, hóast tøluni á nýsjúkum alsamt minka, ikki á, at sjúkan í bræði fer at doyggja út, heldur tykist hon at hava lyndi til eina so líðandi og seinføra minking, at hon væl kundi hildið áfram enn í mong ár við umleið einum 30 niður í 20 nýsjúkum um árið uppá 10.000 íbúgvar, t. v. s. so dánt staðið í stað sum ein tjóðarsjúka. Men aftan á 1930 kemur skillig vend í. Farmyndin hevur nú ikki meiri lyndi til bert í smáum at minka, men nú setur hon á høvdið við lyndi til

at minka burtur í einki umleið í 1960 ella nakað seinri. Og heilt óhugsandi er tað – samanber teir hugleiðingar, sum her beint omanfyri eru settir fram – at hon hetta skal gera av sær sjálvum. Men her er eisini almikið hent hesi ár frá umleið 1930.

Tað stóra fólkaupplýsingararbeiðið um tuberkklasmittuna og um, hvussu umráðandi tað er beinan vegin at koma til viðgerðar, sum *Føroya felag móti tuberkklasjúku* fór undir í 1924, fór so líðandi at seta sær spor. Viðgerðarlíkindini gjørdust betri (tuberkklasjúkrahús í 1927 og gamla bróstsjúkrahúsið økt í 1932), men størstan týðning hevur tað kortini havt, at *tuberkklastøðin* byrjaði í 1928, og at allar atgerðir móti tuberkklum vórðu lagdar undir ein lækna. Sjúkan kundi nu verða skrásett um alt landið, gjølla varð leitað eftir smittuberum og roynt var at forða fyri smittu við at fáa hesar lagdar inn til viðgerðar. Eingin ivingur kann vera í, at alt hetta miðvísa starv hevur havt góð úrslit í fylgi, men ikki nóg góð, tí enn gingu nógvir smittuberar úti millum fólk, sum eingin vitsti um, og sjúkan kyknaði tí so hvørt upp aftur á nýggjum støðum.

Tí var tað stórhending, tá lógin um *tvungna kanning av fiskimonnum* kom í 1939. Lat hesa lóg hava ført við sær trupulleikar. Mettir saman við fólkaheilsuna eru hesir trupulleikar bert at nevna smávansar, tí hesi lóg – og eina mest henni – hava vit fyri at takka, at reiðulig vend er komin í tuberkklarnar her á landi. Tuberkklarnir, sum kundu staðið við sum tjóðarsjúka, eru síðan vorðnir ein dvínandi sjúka. So við og við fór haldið í fólkinum at draga eftir.

Haðani at skula basa eini ringari tjóðarsjúku vóru vit nú komnir hagar at skulla forða fyri, at sjúkan aftur fekk fótin fyri seg og otaði seg út aftur um alt landið. Framtíðaruppgávan var umráðandi og almikið krevjandi, men kortini lættførari. Og her er tað, at *koppingin móti tuberkklunum*, sum byrjaði í 1946, longu hevur sett sær síni skilligu spor.

Hon hevur í stórum vart ungdóm okkara og øll hini

tuberkulín=negativu, sum tikið hava við henni, móti hesi ringu sjúku. Í fleiri ár hevur nú tuberkladeildin við landssjúkrahúsið verið nýtt til vanligar sjúklingar, eins og «Nýggjahús» á bróstsjúkrahúsinum í Hoydølum síðan 1952 er lagt aftrat landssjúkrahúsinum til eina deild fyri fólk við áhaldandi sjúkum. «Gamlahús» á bróstsjúkrahúsinum við teimum 32 seingjunum har eru, hevur síðan verið ivaleyst til tuberklasjúk, tí hesi seinastu árinu hava í meðal bert ligið umleið 20 tuberklasjúklingar (og viðhvørt nógv færri) í senn í Hoydølum.

Valla fara vit tí skeivir, loyva vit okkum at spáa, at tuberkklarnir í Føroyum í næstum fara at minka niður í lítið og einki. Men enn eru óráð at minka um tað miðvísa arbeiðið, sum tuberklastøðin ger um landið alt. Hetta má ikki leggjast niður, og lógin um tvungna kanning av skipsmonnum ikki takast av. Tuberkklakoppingin má halda áfram, øll skilagóð fólk í landinum mugu stuðla hesi atgerð, og vónandi fara øll tey ungu framvegis at taka væl undir.

So við og við verður tað tá einans millum tey eldri ættarliðini, at vit fara at finna tuberkklarnar, og nógv verða tey ikki, hóast vit enn í nøkur ár koma at fáa andlát, ið stava frá tuberkklum. Viðgerðarútreiðslurnar fara at minka, og aðaltiltøkini meiri og meiri at taka seg saman um verndina einans.

Men hvussu henda út í æsir skal fara fram, og hvørji vandamál, vit tá fara at mæta á okkara leið — tí slík verða, tað slepst ikki undan — tað er alt ein søga fyri seg og hoyrir ikki upp í henda táttin, har vit hava roynt at eyggleiða sjúkuna fram til dagin í dag.

SUMMARY

The present study sets out to evaluate critically the incidence of tuberculosis in the Faroes in the 19th and 20th centuries on the basis of the literature available, the evidence contained in death certificates (introduced in 1879) and in notifications of new cases of tuberculous

infection in lungs and larynx (in use since 1899). Concerning the information set out in the death certificates, however, we can show by reference to the special studies by *Boeg* (1902) and *Rasmussen* (1931 a) that the figure in the official return for the period 1879–99 (Table 2) must be raised by about 10 %, and for the period 1899 til some time into the twenties by about 33 %. From shortly before 1930 death certificates appear to cover all cases of death from (with) tuberculous infection. The official notifications of new cases for the period 1899–1930 must be regarded as quite unreliable. But since 1930 the figures seem to be more trustworthy and, on the whole, appear to give a good picture of the incidence of tuberculosis. As a point of contrast with practice in other countries it should, however, be noted that during the past 20 years in the Faroes many of the earliest manifestations of tuberculosis (especially initial fever) have been included in the returns; these are hardly recorded to the same extent in the tuberculosis statistics of other countries. The official figures are set out in Table 2 and in Figures 1 and 2, but these must definitely be judged in the light of the critical remarks above.

A critical examination of the present materials shows that tuberculosis was, with certainty, known in the Faroes in the 18th century, but there is nothing from which one could infer that it was not an old and familiar disease even then. Throughout the 19th century mortality due to tuberculosis was very likely about 10–15 per 10,000 of the population, presumably on account of the relatively poor communications between the villages. At the close of that century, however, mortality rises rapidly, approaching a maximum of about 25 per 10,000 in the years just after 1900. Starting from the corrected number of deceased, various considerations and calculations will result in the probable number of new cases of tuberculosis in the last quarter of the 19th century (Table 3), so that the result can be depicted in Figure 3. By this it is shown, then, that if the statistics relating to the notification of new cases were as exact at the beginning as they are for later years, one would for the years just before the turn of the century very likely have found something like 90 cases of tuberculosis annually per 10,000 of the population. This sudden increase of the tuberculosis in the Faroes at the end of the 19th century can only be the result of the rapid development of deep sea fishing, at which men from everywhere in the islands are crowded together in confined crew accommodations (see Figure 3). Throughout the past half the 20th century tuberculosis in the Faroes has been on the decline. As for the first quarter of the century, this decline, however, cannot presumably, to any great extent, be due to any deliberate work against the tuberculosis (already in 1908 a T. B. sanatorium was established), but is more

likely a mere consequence of the fact that infection of new classes of birth is no longer able to keep the disease on the same high level as in the end of the 19th century when the disease pervaded a partly virgin area. On the other hand, however, the steady and regular decline of the disease during the past 25–30 years is no doubt a result of the highly intensified work against the tuberculosis. As important factors here one may mention the building of a chest clinic (1928), and, quite especially, a statute prescribing compulsory examination of fishermen before being allowed to sign on (1939) — by which several infectious cases have been isolated every year, and finally the introduction of B. C. G. vaccination in 1946. In the years 1946–1955 a total number of 17,790 persons were vaccinated. Among these, 19 new cases of tuberculosis occurred, and 3 deaths. Among the rest of the population — a total number of 14,699 persons — 355 new cases of tuberculosis occurred, and 126 deaths.

BÓKMENTIR

1. *Bech, C. J.*: Om Kvægtuberkulosen paa Færøerne. Medlemsblad for den danske Dyrslægeforening. 1934, 17: 329.
2. *Befolknings- og Erhvervsforhold i Færø Amt. Statistiske Meddelelser* 4. R., 75. B., 4. H., Kbhvn. 1926.
3. *Berg, A.*: Bidrag til Kundskab om Færøerne. Nykøbing 1889. Pp. 122.
4. *Betænkning om Færøernes Erhvervsforhold.* Thorshavn 1939.
5. *Boeg, A.*: Et epidemiologisk Bidrag til Lungesygdommens Ætiologi. København 1902. Pp. 154.
6. *Carlsen, J.*: Lunge- og Strubetuberkulose. Tuberkulosen i Almindelighed 1890–1909, i: Medicinalberetning for den danske Stat for Aaret 1909. Kbhvn. 1912, p. 189.
7. *Carlsen, J.*: Tuberkulosestatistik for det egentlige kongerige Danmark 1906–09, i: Medicinalberetning for den danske Stat for Aaret 1913. Kbhvn. 1916.
8. *Djurhuus, Z.*: Aarsberetning fra det veterinære Sundhedsraad for Aaret 1898. København 1899, p. 27.
9. *Effersøe, G.*: Grein í «Føroya felag móti tuberklasjúku». Beretning, 1. Aargang 1926, p. 48.
10. *Effersøe, R. C.*: Landbruget og Husdyrbruget paa Færøerne. Kbhvn. 1886, Pp. 60.
11. *Faber, K.*: Tuberkulosedødelighedens Aftagen i Danmark. Nord. med. 1930, 2: 113.
12. *Faber, K.*: Trydes Expedition til Færøerne. Ugesk. f. læger 1944, 106: 1283.

13. Færøerne, Befolknings- og Erhvervsforhold 1925–32, Statistiske Meddelelser 4. R., 94. B., 3. Hæfte, Kbhvn. 1933.
14. Færøerne, Befolknings- og Erhvervsforhold. Statistiske Meddelelser 4. R., 103. B., 4. Hæfte, Kbhvn. 1937.
15. *Føroya Felag móti tuberklasjúku*: Beretning. 1. Aargang. Thorshavn 1926.
16. — — — — : Beretning II. Thorshavn 1929.
17. *Gottfredsen, E.*: Medicinens Historie. Kjøbenhavn 1950. Pp. 514.
18. *Guðjónsson, Sk. V.*: Ernæringsekspektionen til Færøerne 1936–1937. Kjbhvn. 1940. Pp. 501.
19. *Heerup, Hj.*: Lægeberetning for Færø Amt's Hospital for Aaret 1923. Thorshavn 1924.
20. — — : (a) Oversigt over Tuberkulose's Forhold paa Færøerne og denne Sygdoms Optraeden i Forhold til Aars-tiderne. Nord. hyg. Tidskr. 1928, 9: 37.
21. — — : (b) Die Beziehungen der Jahreszeiten zur Tuberkulose. Beiträge zur Klinik der Tuberkulose. 1928, 68: 739.
22. *Heilsulagslýsingar*. Av hesum eru kannaðar:
 Det kongelige Sundhedskollegiums Forhandling i Aarene 1838–41, eru prentað í Bibliot. for Læger.
 Det kongelige Sundhedskollegiums Forhandling for Aarene 1438–52 og Det kongelige Sundhedskollegiums Aarsberetning for Aarene 1853–76, eru prentað sum eykabind av Bibliot. for Læger, 1 bind fyri hvørt árið.
 Medicinalberetning for Kongeriget Danmark for Aarene 1877–1904, (1 bind fyri hvørt árið).
 Medicinalberetning for den danske Stat for Aarene 1905–1937, (1 bind fyri hvørt árið).
 Medicinalberetning for Kongeriget Danmark 1938–1954, (1 bind fyri hvørt árið).
23. *Joensen, J. K., A. Mortensen & P. Petersen*: Føroyar undir fríum handli í 100 ár. Tórshavn 1955. Pp. 197.
24. *Koch, R.*: Die Ätiologie der Tuberkulose. Berlin. Klin. Wchnschr. 1882, 19: 221.
25. *Lund, N. Chr.*: Iagttagelser fra Færøerne navnlig angaaende epidemiske Sygdomme. Kjbhvn. 1884. Pp. 108.
26. *Lyng, E.*: (a) Meddelelse fra Tuberkulosestationsarbejdet paa Færøerne. Förhandl. vid Nord. Tuberkulosläkarförenings 8. møte i Stockholm 9.–10. juni 1933. Stockholm 1935, p. 159.
27. — — : (b) Om en Tuberkuloseepidemi paa Færøerne Vinter 1933–34. Ugesk. f. læger 1935, 97: 226.
28. — — : Kampen mod Tuberkulosen. Dimmalætting 1936, 59: 22. febr., bls. 1–2.

29. *Madsen Hoff, E.*: Remarks on the climate of the Faroe isles. J. Scott. Metereolog. Society 1882, p. 48.
30. *Magnussen, V.*: Beretning om Færø Amts Tuberkulosesygehus Virksomhed og Færøernes Tuberkulosestation i Regnskabsaaret 1. januar 1938 til 31. December 1938.
31. — —: Beretning om Færø Amts Tuberkulosesygehus' virksomhed — og Færøernes Tuberkulosestation 1939, í: Beretning om Færøernes Sygehuse 1939–40. Tórshavn 1941, p. 41 og 46.
32. — —: Sama 1940, í: Beretning om Færøernes Sygehuse 1940–41. Tórshavn 1943, p. 50 og 54.
33. — —: Sama 1941, í: Beretning om Færøernes Sygehuse 1941–42, p. 46 og 51 (óprentað).
34. — —: Sama 1942, í: Beretning om Færøernes Sygehuse 1942–43, p. 46 og 48 (óprentað).
35. — —: Sama 1943, í: Beretning om Færøernes Sygehuse 1943–44, p. 46 (Frágreiðing um tuberklostøðina er í nr. 36, p. 37), (óprentað).
36. — —: Sama 1944, í: Beretning om Færøernes Sygehuse 1944–45, p. 33 og 40 (óprentað).
37. — —: Sama 1945, í: Beretning om Færøernes Sygehuse 1945–46. Tórshavn 1947, p. 40 og 44.
38. — —: Sama 1946, í: Beretning om Færøernes Sygehuse 1946–47. Tórshavn 1948, p. 37 og 41 (í hesum: Calmettevaccination, p. 43).
39. — —: Sama 1947, í: Beretning om Færøernes Sygehuse 1947–48, Tórshavn 1949, p. 42 og 46.
40. — —: Sama 1948, í: Lægeberetning fra Færøernes Sygehuse for 1948. Tórshavn 1950, p. 22 og 24.
41. — —: Sama 1949, í: Beretning fra Færøernes Sygehuse 1949–50. Tórshavn 1952, p. 33 og 34.
42. — —: Færøernes Tuberkulosestation — og Færøernes Tuberkulosesygehus 1950, í: Beretning om Færøernes Sygehuse 1950–51. Tórshavn 1954, p. 37 og 39.
43. — —: Sama 1951, í: Beretning om Færøernes Sygehuse 1951–52. Tórshavn 1954, p. 52 og 57.
44. — —: Færøernes Tuberkulosestation — og Bróstsjúkrahúsið í Høydølum 1952, í: Beretning om Færøernes Sygehuse 1952–53. Tórshavn 1955, p. 34 og 36.
45. — —: Sama 1953, í Beretning om Færøernes Sygehuse 1953–54, Tórshavn 1956, p. 49 og 50.
46. *Manicus, Cl.*: Nogle lagttagelser over de paa Færøerne herskende og de sammesteds manglende Sygdomme. Bibliot. f. læger 1824, 4: 15.

47. — —: Annotationes in historiam et aetiologiam morborum quorundam borealium. Diss. Halae 1832. Pp. 40.
48. Manicus, A.: Mæslingerne paa Færøerne i Sommeren 1846. Ugesk. f. læger 1847, 6: 189.
49. Mitens, E.: Partafelagið Føroya banki, Tórshavn, 1906—1956. Tórshavn 1956. Pp. 72.
50. Nolsøe, P. J.: Føroya Siglingarsøga. Tórshavn 1955. Pp. 368.
51. Panum, P. L.: (a) Iagttagelser, anstillede under Mæslinge-Epidemien paa Færøerne i Aaret 1846. Bibliot. f. læger 1847, 1 (3. Række): 270.
52. — — —: (b) Beobachtungen über das Maserncontagium. Arch. f. path. Anatom. und Physiol. 1847, 1: 492.
53. Poulsen, A.: A tuberculosis epidemic on the Faroe islands. Acta tuberc. Scandinav. 1946, 21: 58.
54. — —: Some clinical features of tuberculosis. 1. Incubation period. Acta tuberc. Scandinav. 1950, 24: 311.
55. — —: Eitt sindur um tuberklasmittuna. Fróðskaparrit 1952, 1: 59.
56. — —: Tuberklar í heila og mønuserki. Fróðskaparrit 1953, 2: 115.
57. — —: Some clinical features of tuberculosis. Act. tuberc. Scandinav. 1957, (í prenti).
58. Rasmussen, R. K.: (a) Tuberkuloseundersøgelser i Ejde Lægedistrikt paa Færøerne. Thorshavn 1931. Pp. 136.
59. — — —: (b) Pirquetundersøgelser i Ejde Lægedistrikt paa Færøerne. Hospitalstid. 1931, 74: 926.
60. — — —: Om kendte Tilfælde af Tuberkulose i Ejde Lægedistrikt paa Færøerne. Ugesk. f. læger 1932, 94: 753.
61. — — —: Om Tuberkulosens Indgangsfeber (Initialfeber). Ugesk. f. læger 1933, 95: 915.
62. — — —: Bræv til høvundans 1953.
63. — — —: Lidt om Mæslinger og om Tuberculinproven under denne Sygdom. Ugesk. f. læger. 1954, 116: 457.
64. Russell-Jeaffreson, J.: The pathology of the Farøe islands. Lancet 1894, 72: 941.
65. — —: The Farøe Islands. London 1901. Pp. 272.
66. Sammendrag af statistiske Oplysninger om Færøerne. Statistiske Meddelelser, 4. R., 56. B., 4. H., Kbhvn. 1918.
67. Tingbókin 1615—54. (Skrivað av og givið út hevur Einar Joensen). Tórshavn 1953—56.
68. Ustvedt, H. J.: Lungetuberkulosen og dens Behandling. Oslo 1938. Pp. 224.